ગદ્યલેખન સંગ્રહ

ચિત્રદર્શનો/કલાપીનો સાહિત્યદરબાર

દિન ગણન્તાં માસ, માસ ગણત વર્ષે ગયું.

વિરહવ્યાકુળો કાવ્યબોલ કહે છે કે આંગળિઓની રેખાએ રેખાએ દિવસો ગણ્યા, વેઢે વેઢે મહિના ગણ્યા, ટેરવે ટેરવે વર્ષો ગણ્યાં. જતી નાવડી જેવી એ તિથિ તો આઘી ને આઘી જાય છે. દિવસ ઉગે ને સ્હાંજ પડે તેમ તેમ એની પગલીઓ અનન્તના આરા ભણી સંચરે છે. પાણી ઓટનાં છે, દર્શન દૂર ને દૂર સિધાવે છે. અન્તરિયાળ કાળનાં અન્ધારાં ઉતર્યે સ્મરણો યે ઝંખવાય છે.

કલાપીનગરીના મહાજનો !

દલપતકવિતાએ મિત્રવિરહની એક ધા નાંખી છે કે

આજકાલની વાત, જોડ વરસ જાતાં રહ્યાં;
ભેળા થઈને, ભ્રાત ! ફરી ન બેઠા ફારબસ;

આ તો ચાર ચાર દાયકા વીતવા આવ્યા. સૈકાની સાથે એ આથમ્યો. મુજથી ત્રણ જ વર્ષપાંખડીએ એ મ્હોટેરો હતો. આજે હોય તો ૬૪ વર્ષની આયુષ્ય ઉમ્મરે ઉભો હોય-ાનુભવધીમ્ગો ને મહાજનોનો મોભી. સૂરજમાળાનો સૂર્ય હોત. પછી તો બે-બે પેઢીઓ ઉગી ને આથમી. એના બન્ને કુંવરોને ભણાવ્યા. કુંવરીની કંઈક શુશ્રૂષા કીધી, જામાતૃની સંભાળ લીધી, બન્ધુનો કર્તવ્યસંગાથ સાધ્યો, સાળાના સદ્ભાવ નીરખ્યા, મિત્રમંડળની મૈત્રી માણી, સાહિત્યસંગાથીઓ સંગાથે સોહાયો. આજે એના પુત્રના યે પુત્રની મહેમાનીએ આવ્યો છું. એક જ-અને એના ઓરતા રહિ ગયા. મ્હારો સોરઠવાસ આરંભાયો ૧૯૦૪માં; ૧૯૦૦ માં એ વહ્યો હતો. હું ચારેક વર્ષ મોડો પડ્યો. At times Too Late is ever Too Late. અતોમોડું ક્ય્હારેક નિરન્તરનું અતિમોડું નીવડે છે.

ઘણાઓએ અને ઘણા ઘણા રાજદરબારો તો દીઠા હશે. રાજવીનો સાહિત્યદરબાર વિરલાએ નીરખ્યો હશે. દસરાની દરબારસ્વારીઓ નિહાળવાને જનમેદની નગર-નગરે જામે છે. રાજવીની સાહિત્યસ્વારી નીરખવાને કોક નગરી ભાગ્યશાલિની થાય. કલાપીનગરીના મહાજનો ! એ વિરલ સૌભાગ્ય ત્હમારાં છે. રાજરમતરંગીલાઓ કલાપીના રાજદરબારના રાજરંગો ભાખશે. આ સાહિત્યોપાસક તો કલાપીના સાહિત્યદરબારનાં દર્શન કરાવવાને આવ્યો છે. મહાજનો ! દેવ ત્હમારા છે, હું તો આગન્તુક પૂજારી છું, પૂજનભાવે આવ્યો છું. સાહિત્યનામ પૂજન મ્હારે જીવનસર્વસ્વ છે.

કોક સાહિત્યસ્વામીઓ સૂર્યતેજસ્વી હોય છે, કોક ચન્દ્રતેજસ્વી હોય છે. સૂર્ય તપતો હોય ત્હારે તારલાઓ કંઈ આથમેલા હોતા નથી, તેજડૂબેલા હોય છે. ચન્દ્ર ઉગે ત્હારે તેજબિમ્બનાં ઝુમખાં, ઝગમગિયા જેવાં ઝગમગે. કલાપી ચન્દ્રતેજસ્વી હતા; શીતળ ને નિર્મળ ચન્દનીધવળા ને મણિઉજ્જવળા. એની મધુરમધુરી તેજસ્વી નક્ષત્રમાળા ઝગમગતી. પેલી વિભૂતુયોગની પદાવલિ કલાપી કાજે યે ઉચ્ચારય કે

નક્ષત્રોમાં હું ચન્દ્રમા.

એ નક્ષત્રપતિની નક્ષત્રાવલિનાં દર્શને આજે જઈએ. સાહિત્યના ગ્રહો ઉપગ્રહો ને ઉગતા તારલાઓના ત્હ્યાં દર્શન થશે.

કલાપીના સાહિત્યદરબારમાં હતી રાજકુમારીઓ ને હતા રાજકુમારો. એક હ્તી નાગરવેલ શી નમણી સુન્દરતાની વેલ. એક હતો કાન્ત-સકલ કાન્તિમત્તાનો ભક્ત. એક હતો સર્વસંચારી સાહિત્યસ્વામી. એક હતો સિંહગર્જનાએ ગર્જતો સિંહનો બાળકો. જોબનઝૂલન્તાં હરણકાંઓ તો કંઈ કંઈ આવતાં ને જતાં. કલાપીના કલાપમાં અનેક સમાતા.

કલાપીના સાહિત્યદરબારનાં મહારાણી હતાં અમાબા. કચ્છનાં કોડ ને રૂપ હતાં, ઉછળતી દેહછટા હતી, સિંહણ સમો સીનો હતો. રમાબા હતાં જાજરમાન; ભલભલા કને માન મૂકાવે. આંખનાં આકર્ષણ પન સિંહણઆંખડીનાં હતાં. એમના બોલ ન્હોતા ઝરતા, આજ્ઞાટંકાર થતા. ભજન ગાય ત્હારે પડઘા પડતા. મહેમાનોની મહેમાની એ રમાધર્મ હતો. નિર્ધારદૃઢતામાં આચળા સમું અચળત્વ, ભજનધૂનમાં રણકા સમો શબ્દગોરમ્ભો રાજરમતમાં અવસરજીતતાં જાદુ રમાબાનાં હતાં. રાજદરબારીઓ એ સહુ જાણતા ને

સર્વે યે રમાવશ વર્તતા. સ્વયં કલાપીને રમાના ગુરુત્વાકર્ષણ ઘટા પેરે ઘેરી વળતાં. આદ્યશક્તિની રમાકુંવરી હતી: પ્રતાપી, શક્તિશાલિની, જયકલગી વરેલી.

અને શોભના હતાં સૌરભ ને સુગન્ધ. રમાબા હતાં આરસપ્રતિમા, શોભના હતાં ફૂલપાંખડી. શોભનાની સુકુમારતા સર્વવિદિત છે ધરતી ને આસમાન સમાં રમાશોભના વચ્ચે અન્તર હતાં. રમાબા હતાં ધારિત્રી સમાં દૃઢપ્રતિષ્ઠિત ને સંકલ્પસ્વામિની; શોભના હતાં આસમાન સમાં Illusive ને કિરણકુમળાં. પૃથ્વી ડગે તો રમા ડગે; કિરણ ઝલાય તો શોભના ઝલાય. પૃથ્વીને આકાશ અન્તરિયાળ-રમા ને શોભનાની વચ્ચે જીવનભર કલાપી હિન્ડોળા ખાતા હીંચકતા.

કુમાર કૉલેજના કલાપીમિત્રોની હતી એક રાજબેલડી: દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા ને દરબાર શ્રી બાવાવાળા. સદ્ભાગ્યે વાજસુરભાઈ આજ આપણવાસી છે. પેલી સોરઠની ચાતુર્માસી સંન્યાસિણી નદીને આરે વડપીંપળમાં વસે છે, થિયોસોફીના ગ્રીષ્મવર્ગો ભરે છે. ધારે તો કલાપીસંભારણાંની સ્મરણઝડીઓ વરસાવે. બાવાભાઈ પ્રભાસના સાગરજળમાં પોઢ્યા. બન્ને ય હતા સાહિત્યરસિયા; રસને જાણતા અને માણતા. સોરઠવિખ્યત કાઠીવછેરાઓ જેવા થનગનતા ઉભય દરબારો તેજસ્વી, માનમરોડાળા, રોનકદાર હતા. શીંગાળા કાળિયાર ઉછળે એમ ઉછળતા ને છલંગો ભરતા, ક્વ્હારેક કાળિયારની પેરે શીંગડિયું યે દાખવતા. રાજકુમારોની મિત્રત્રિપુટિ મળતી ત્વ્હારે ત્વ્હારે અન્તરની ગુફાઓ ઉઘડતી ને અન્તર્યામી ઉંડાણની વાતું થાતી. પરસ્પરની વાતોના સૌ વિસામા હતા.

ક્વ્હારેક લઘુબન્ધુ વિજયસિંહજી એ સાહિત્યદરબારમાં ડોકિયું કરી જતા, ક્વ્હારેક સોનગઢથી યુવરાજ લખધીરજી કલાપીમહેમાનીએ પધારતા. પ્રાન્તબંગલો ત્વ્હારે સોનગઢમાં રાજમાતા સંગાથે સ્વયંલીધા દેશવટે હતા. મચ્છુના છીપરવાટે બેઠા બેઠા આજે યે લખધીર મહારાજ ગોહીલમહેમાનીનાં માણ્યાં સ્વપ્નાં સંભારે છે.

કલાપીના સાહિત્યદરબારમાં ગુરુપદે વિરાજતા હતા શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ. અભેદોર્મિની ગઝલો ત્વ્હારે લોકગાજન્તી હતી. ગુલાબસિંહની નવલકથા આપણો બહુમૂલો ગ્રન્થવારસો છે. કાન્તા નાટકમાંનાં કાવ્યપુષ્પો સદા સૌરભવન્તાં મહેકશે. ઉત્તરરામનું ભાષાન્તર આપણી ભાષાન્તરમાળામાંનું જવાહીર છે; એની ભભક ત્વ્હારે નવભાતીલી હતી; સિદ્ધાન્તસાર મેસમેરિઝમ ઈમિટેશન ઑફ શંકર મણિલાલના ફિલસુફીમિનારાઓ છે.

એમના ગીતાભાષ્યને ત્હારે એમના સુદર્શન જેટલું સનાતનવાદી લોકવૃન્દ સન્માનતું. ગઝલો ગાવાની કાવ્યપ્રેરણા કલાપીને મણિલાલ કનેથી મળી હતી. મણિલાલે ઝનોનીનું ' ગુલાબસિંહ ' દીધું, તેમ કલાપીએ The Wreath & the Ring નું ' માલા ને મુદ્રિકા કીધું છે. મણીલાલનો બહુશ્રુતભાવ કલાપીને વન્દનીય હતો. શાંકરવેદાન્તહાકલ કલાપીએ સાંભળી હતી. ગોવર્ધનરામની ચિરંજીવ સત્ત્વશાલિતા કલાપીથી ન્હોતી ઝીલાઈ. મણિલાલની સર્વતોમુખતા કલાપીને મુગ્ધ કરતી. મણિલાલને કલાપીએ નિજ સાહિત્યગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. કલાપીએ મણિલાલનાં કવન ઝીલ્યાં હતાં, જીવન ઝીલ્યાં ન્હોતાં.

કલાપીનાં સાહિત્યદરબારની સૂરજમાળામાં બીજા તેજસ્વી ગ્રહ હતા કાન્ત-શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. ચાવંડમાં એમનું વતન, ને ચાવંડનું રેલ્વે સ્ટેશન છે લાઠી. ભવ્યમૂર્તિ, ચક્રાવઓ ખાતાં કીકીમંડળ, પ્રતાપી દેહમુદ્રા, કલાપીથી યે ઉંચેરા અને મહાકાય: કાન્ત કનેથી કલાપીને ખંડકાવ્યોની પ્રેરણા મળી, સુસ્વસ્તિ ઘબ્દમાધુરી મળી, મોતીના દાણા જેવી અક્ષરાવલિ અને મહીંની સુકુમારતા મળી. કાન્તના વસન્તવિજય ને ચક્રવાકમિથુન તો આજ અર્ધી સદી પછી યે ગુજરાતે અજોડ છે, પણ એ અજોડના જ જોડીભાવની છાયા હોય તો છે હૃદયત્રિપુટિ ને મહાત્મા મૂળદાસમાં, ભરત અને ગ્રામ્યમાતામાં. કાન્તની વાંચનશિલી યે સુમધુર હતી, શૈલી ને વર્ડ્ઝવર્થ ને સ્વીડનબર્ગમાંથી કલાપીને કાન્ત વાંચી સંભળાવતા. ત્હેનો મીઠડો મધુરવો કંઠરણકો કલાપીહૈયે જઈ ચિરંજીવ વાસો કરતો. કેકારવમાંનાં કુમાસ્ધ ને મધુરપ કાન્તઝીલેલાં કેટલાં હશે એનો તાગ આજ કોણ ક્હાડી આપે ? કલાપીને ગુજરાત ઓળખતું થયું કેકારવથી; અને કેકારવના સંગ્રહકાર હતા કાન્ત. ઠામઠામ વેરાયેલી કલાપીની કાવ્યપાંખડીઓને કાન્તે વીણી, સંગ્રહી, ગૂંથી, ને છપાવી, અને એમ મિત્રધર્મ પાળ્યો. મણિશંકરનો સાહિત્યસિક્કો વાગ્યો, ને આ સદીના આદિમાં કેકારવ લોકઝીલાતો ને દેશપ્રસિદ્ધ થયો. સાહિત્યદેશે કલાપીનું પ્રથમ કીર્તિમન્દિર ચણેલું મણિશંકરે.

કલાપી સાહિત્યદરબારમાં ત્રીજીજ્યોત હતી મસ્ત કવિની; જાણે યાળ ઉછાળતો સિંહનો બાળકો: શિલા સમો બાંધી દડીનો દેહસ્તંભ, કેસરી સમો અલમસ્ત અને મલપતો. પીચ્છછટા જેવા એના હાથ ઉછળે, વનરાજના હુંકાર સમી એની કાવ્યઘોષણા ગાજે, મસ્ત કવિ હતા વેદાન્તી. ને વેદાન્તી ભજનોના ભંડાર રમા ને કવિસ્હામસ્હાંમાં ભજનોનાં બ્રહ્માસ્ત્ર નાખતાં ત્હારે કલાપીમહેલાતમાં બ્રહ્મઝદીઓ વરસતી. માથેરાનશિખરનાં

ઝાડીઝુંડોમાં કવિને મંચલમાં પધરાવીને શોભના ને કલાપી કવિસ્વારીની આગળ આગળ ચાલતાં. મસ્ત કવિને કલાપી એમ લાડ લડાવતા. અને કવિએ પણ પછી કલાપીને લડાવવામાં કમીના કંઈ રાખી નથી. હૈયાધારાની જળધારીઓ કવિએ પછી કલાપીને ચ્હડાવી છે. ઘવાયેલો સિંહ ગર્જે એમ કલાપીમૃત્યુએ યમરાજવીંધેલા કવિ પછી ગર્જતા. કલાપીવિરહ ગાઈને કવિએ પછી કલાપીને બિરદાવ્યા ને બહલાવ્યા, કેકારવ સંગ્રહી ગૂંથી છપાવી કાન્તે કલાપીનું કીર્તિમન્દિર માંડ્યું; મસ્ત કવિએ મહીં હૈયા જેવડી સોનવેલની જળધારી ચ્હડાવી. અવિરત અશ્રુધારાએ કલાપીને કવિ વધાવે છે. મિત્ર મળજો તો એવા મળજો-કાન્ત ને મસ્ત કવિ જેવા; જેમને એક બક્ષિસ નિવાજી હોય તો સ્હામાં એ અમરત્વ બક્ષે.

અને એક હતા ત્ય્હાં સૌમ્યમૂર્તિ શાસ્ત્રીજી. શાસ્ત્રસૂનો કલાપીદરબાર ન શોભે. પ્રભુલાલ શાસ્ત્રી કુંડલાના વતની હતા, ભાગવતરસિયા હતા. એધદ્રૃતના ઘનપાઠી હતા, અને ' વૈદ હતા ' ને ' ભાગવતરસિયા હતા ' કહ્યું એટલે પ્રશ્નોરા હતા એ કહેવાઈ જ ગયું. પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીની કુમાશ હતી શરતજળની સુજનતા હતી અગરચન્દનની. શાસ્ત્રીજી કલાપીને ગીર્વાણના ઓપ આપતા. કાલિદાસભવભૂતિ સંભળાવતા. કલાપી દેવ થયા પછી જાણે શાસ્ત્રીજીએ સાહિત્યસંન્યાસ લીધો હતો-સાહિત્યોપાસના અંગીકારી હતા. શાસ્ત્રીજીની સુકુમારતા કલાપીના મૃત્યુડંખનાં યમવિષ દીર્ઘકાળ જીરવી શકી નહીં. પછી પ્રભુલાલ શાસ્ત્રીને હસતા દીઠા છે; પણ એ હાસ્યરેખાઓમાં યે સદા વિષાદછાયા વસતી, દુનિયા એમને ઓછી અધૂરી ભાસતી. જેટજેટલો કલાપીએ પ્રેમ પાયો છે એટએટલાં કલાપીએ સ્વજનોને અશ્રુ પાયાં છે. દેહવાસી સહી; ગૃહવાસી નહિ; કલાપીહયાવાસી રાજમહેમાન હતા.

અને એક હતા જટિલ. જટિલ હતા મહુવાના સાગરતીરના વતની. એ યુગમાં સાહિત્યના સિતારા ગણાતા. જટિલપ્રાણબન્ધના કાવ્યસંગ્રહકર્તા. મહુવા મિડલ સ્કુલના હેડમાસ્તર હતા, થોડોક કાળ કલાપીના સાહિત્યમન્ત્રી હતા. મહુવાની એ મહાપુરુષોની ઋતુ હતી. આઠદશેકની મિત્રમંડળી એક ખાખીની ધૂણીએ જામતી, ને સહુ પછી નિજનિજના દિશામાર્ગમાં નામાંકિત નીવડ્યા. નીચે ખામણે, તીરછી નજરે, ધૂંચવાયેલી ભમ્મરોએ જટિલમાં સરળતા ઓછી ભાસતી. હરિ હર્ષદ ધ્રુવના પરલોકવાસ પછી ચન્દ્ર માસિકનું તન્ત્રીપદ જટિલનું હતું. જટિલ ત્ય્હારે સાહિત્યજાણીતા હતા.

તે પછીની ખુરશીઓએ બેસતા'તા કલાપીના કાશ્મીર પ્રવાસના સંગાથીઓ જાની માસ્તર, જોશી માસ્તર, ને સંચિત-શ્રી રૂપશંકર ઓઝા. સંચિત એમનું ઉપનામ. એ ઉપનામે એ કવિતા રચતા. કલાપીના સાહિત્યદરબારે તેમ રાજદરબારે એમની પગદંડી હતી. સંચિત હોય તો કલાપીજીવનના કંઈક કોયડાઓની ધૂંચો ઉકેલે. કલાપીના સાહિત્યદરબારમાંથી સંચિતને કાવ્યપ્રેરણા પ્રગટેલી. સંચિતદ્વારા શ્રી લલિતજીએ એ સાહિત્યદરબારમાં કંઈક ડોકિયાં કીધેલાં; પણ એમની ત્વ્હારે છે જ ઉગતી વય હતી. આઠેક વર્ષની હતેલી. રમણપૂતળી સમી શોભનાનાં સોળેક વર્ષના રાજકુમારને પ્રથમ આકર્ષણ ઉગ્યાં ત્વ્હારે કને બેઠા હતા તે જાની માસ્તર. કલાપીના ખાનગી શિક્ષક હતા, સાહિત્યરસિયા હતા. જોશી માસ્તર બાવાભાઈના ખાનગી શિક્ષક હતા, અને પછી વડિયે વતન કીધું હતું. રાજકોટમાં કૉલેજને પડખે લીમડીઉતારામાં કલાપી સહકુટુંબ રહેતા. એવામાં આંખો દુ:ખવા આવી હતી; ત્વ્હારે માસેક દિવસ શ્રી હરિશંકર પંડ્યા કલાપીની આંખો થયા હતા, પંડ્યાજી વાંચતા ને કલાપી અવધારતા.

ક્ષત્રિયવટ્સનો યે કલાપીનો સાહિત્યદરબાર ન્હોતો. ક્ષાત્ર પિતાપુત્રની બે જોડલીઓ કલાપી સાહિત્યદરબારમાં બિરાજતી, અને એને મધ્યકાલીન ક્ષાત્રવટના વીરરંગે રંગતી. રવાજીમામા લીમડી ભાયાત હતા, હરપાળવંશી હતા, રમૂજી વડીલ હતા, રાજપૂતી જીનવટની પ્રતિમા હતા. ક્ષત્રિયવટની વાતો માંડી રવાજીમામા ક્ષાત્રભાવના જમાવતા. રવાજીમામાના કુંવર સરદારસિંહજી ત્વ્હારે મ્હારી ને મેરૂજીભાઈની હારે મુંબઈ એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ભણતા, ગુજરાતી સભા ગજવતા, રજાઓ લાઠીએ ગાળતા, સદ્ભાગ્યે પછી સદાનો પારીસવાસ કીધો, ઝવેરી થયા, સમાજવાદની દીક્ષા લીધી. ફરી ગુજરાત દીઠો નથી.

અને બીજી પિતાપુત્રની બેલડ હતી કચ્છપત્રીના જાડેજાવંશી પ્રતાપભગવતની. પ્રતાપસિંહ જાડેજા રમાબાની સંગાથે કચ્છરોહાથી આવેલા. ભાષાકવિતાના રસિયા હતા.ચન્દરાસાના છન્દ લલકારે ને વ્રજભાષાનાં શૃંગારકવિતોએ સાહિત્યદરબાર રણકાવતા, વીર ને શૃંગારનાં છાંટણાં છાંટતા. પ્રતાપસિંહના પુત્ર ભગવતસિંહ પછીની વીશીમાં લાઠીના દીવાનપદે હતા.

કૉલેજકાળના બીજા બે કલપીગોઠિયા વિસારવા જેવા નથી. કલાપીની સગીરાવસ્થામાં કંઈક વર્ષો સંસ્થાનમેનેજર હતા આશારામભાઈ, ને આશારામભાઈની જોબનભરી

પુત્રબેલડ હતી સુજનતાની મૂર્તિઓ. મૂળચન્દભાઈ ને લલ્લુભાઈ ત્ય્હારે કૉલેજવિદ્યાર્થીઓ હતા, વિદ્યાવ્યાસંગી હતા, સાહિત્ય રસિક હતા, ઉગતા તારલાઓ હતા. મૂળચન્દભાઈ પછી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિના પ્રમુખ થયા હતા, સર લલ્લુભઈ પછી મુંબઈ હાઈકોર્ટના જસ્ટિસ અને ચીફ જસ્ટિસ થયા હતા. કૉલેજ રજાઓમાં કલાપીને એ બાંધવબેલડનો સાસ્ત્રસંગાથ સાંપડતો.

આશરામભાઈ અમદાવાદના હતા, સ્વામીસંપ્રદાયી હતા, સાહિત્યરસિયા હતા. સાહિત્યધામના એક બે ચાસ આશારામભાઈએ ખેડ્યા છે. આશારામભાઈની મહેમાનીએ કવીશ્વર દલપતરામ પણ આવતાજતા. અમારા મ્હોટાભાઈ એવામાં પેલી નમણી નાવલીને તીરે સાવરકુંડલે ન્યાયાધીશ હતા, ને કૂંડલાનું રેલ્વેસ્ટેશન ત્ય્હારે હતું લાઠી. કવીશ્વર સંગાથે આશાભાઈની મહેમાનીએ એકદા હું યે અંહી આવ્યો હતો. સ્હાંજને પહોરે પિતાપુત્ર અમે દરબારગઢ સન્મુખના ચોકમાં આશારામભાઈના આંગણે ઉતર્યા; સ્હવાર પડતાં તો ઘમઘમતું શીઘરામ શેત્રુંજીને માર્ગે પડ્યું. અતિથિ યે નહિ, એક રાત્રીના અમે આગન્તુક હતા. મે માસના લાંબા લાંબા દિવસો હતા. મૂળચન્દભાઈ ને લલ્લુભાઈ પિતાઘેર લાઠીમાં હતા. પડતી રાત્રીએ કવીશ્વરને મળવા કલાપી આવ્યાનું ઝાંખું ઝાંખું સાંભરે છે. આયુષ્યભરમાં અર્ધી સદી પૂર્વેની આ આંખોને એજ એક કલાપીની ઝાંખી.

મ્હોટા મનના આશારામભાઈની મહેમાનીએ સાહિત્યસ્વામી માત્ર આવતા એમ નહિ, સોરઠના બહાદરિયા બહારવટિયા યે આવતા. આશારામભાઈના કુટુંબવડીલો લશ્કરી કુટુંબના હતા, ઈંગ્રેજ લશ્કર સંગાથે સંગાથે ગુજરાતમાંથી સોરઠમાં આવ્યા હતા. લાઠી આવ્યા પૂર્વે આશારામભાઈ પેલા મિયાણાઓના વાઘવાસ માળિયામાં અમલદારીએ હતા. એ વાઘની બોડના આશારામભાઈ માનીતા રખેવાળ હતા. પછી વાલા નામેરીએ બ્હારવટું ખેડ્યું, ને સોરઠમાં ધૂમતો ધૂમતો લાઠીચાવંડને માર્ગે વાવ છે એ વાવમાં પોરો ખાવા આવીને બેઠો. લાઠીદરબારગઢમાં વાવડ આવ્યા. આશારામભાઈએ સરંજામ જમાવ્યો, હતા તે સીબન્ધીને સાબદા કીધા, પોતાને કાજે પલાણ મંડાવ્યું. સરસ્વતીચંદ્રમાંના પેલા માનચતુર ડોસા જેવા વૃદ્ધને યુધ્ધે ચ્હડતાં નીરખી ચન્દ્રકાનત્ર સમા નવશારદાપીઠસંસ્કારીપુત્રો બોલ્યા, બાપુ! - લાઠીમાં ત્ય્હારે એક ગોવર્ધન માળી હતા. પછી તે ભાવનગરે જઈને રહ્યા, કંટ્રાટ્રીપણું કીધું, પૈસેટકે ને પુત્રપરિવારે સુખી થયા. ગોવર્ધન માળીની કવિતાવેલ પાંગરી હતી લાઠીની વાડીઓમાં. કલાપીના માળી યે કાવ્યરસિયા નીવડતા, નામેરીપ્રસંગને ગોવર્ધન માળીએ કવિતામાં ગાયો છે, સ્વમુખે મ્હને સંભળાવ્યો છે. કવિતા કહે છે કે શારદાપીઠસંસ્કારી સુપુત્રોને વડીલે ઉત્તર વાળ્યો કે

નથી મેલ્યાં કાંઈ ઘોડિયે ન્હાનાં બાળ રે,-

સીબન્ધીની ટિકડીને મોખરે ચ્હડી આશારામભાઈ વાવે ગયા, બ્હારવટિયાને પડકાર્યો કે વાલા ! સોરઠના બ્હારવટિયા યે સિંહ જેવા સજ્જન હતા. વાલા નામેરીએ બન્ધૂક ન ચ્હડાવી, પણ પાર્થ સમો ઉત્તર વાળ્યો: ' આશારામભાઈ ! આપની સામે સામનો નહોય. બીજો હોત તો ભાળી જાત. માન્યું'તું કે આશારામભાઈ છે તે મહેમાનીએ આવ્યા'તા. આ હાલ્યા, લ્યો રામરામ. જીવશું તો વળી મળશું.' વણરંજાડ્યે વાલો લાઠીની સીમ વળોટી ગયો. વાઘ સમોવડા મિયાણાઓ યે આશારામભાઈને એ અન્તર્ભાવે સન્માનતા. કલાપીને તો આશારામભાઈ વડીલપદે હતા.

કૉલેજિયન ગોઠિયાઓમાં બીજા હતા આણંદરાય દવે. આણંદરાય પણ કંઈક રજાઓ લાઠીમાં માણતા. કલાપીનું કૉલેજજીવન કૉલેજિયનોની ઘટાઘેર વચ્ચે વીતતું. આસપાસ સાહિત્યનાં તેજ ઢોળાતાં. સંસ્કૃત હિન્દી ગુજરાતી ઇંગ્રેજી કવિતાની રમઝટ બોલતી. બપ્પોરે બપ્પોરે સાહિત્યવાંચન થતાં; નમતે પહોર ચ્હા-નાસ્તો લેવાતા; સ્હાંજે સ્હાંજે ટેનિસખેલ ખેલાતા. સહુ યૌવનની વસન્તમાં વિલાસતા. જોબનઝુલન્તા થનગનતા વછેરાઓમાં લાઠીના રાજવીકવિ ઉછરતો. વણમાગ્યાં ને વણદીઠાં સાહિત્યામૃત ચોમેરથી કલાપીઅન્તરમાં સીંચાતાં.

અને એ સકળ શારદામંડળની મધ્યે મહાલતો હતો કલાપી; કોડીલો, ભાવભર્યો, યૌવનઉભરાતો, નિજનું ભવિષ્ય વાંચતો: જાણે નક્ષત્રોમાંહિ ચન્દ્રમા. એનાં નયનોમાં કવિતા ચમકતી. શિલા જેવો દેહપાટ, સુદૃઢ સ્નાયુબન્ધો, ઈંટો જેવી માંસપેશીઓ, વિશાળું હૈયું, ભર્યો ભર્યો સીનો: મ્હોટેરા કહેવાતા ઘણાઓથી એ મ્હોટેરો હતો. રાજકાજ એને ગૌણ હતાં; સાહિત્યસૃજન એને પ્રધાન હતું. ક્વ્હારેક કવિતાવાદળીએ ચ્હડીને રમતો, તો ક્વ્હારેક નવલકથાની કલ્પનાકુંજોમાં ઘૂમતો. ક્વ્હારેક તત્ત્વજ્ઞાનને શોધતો પૃથ્વીપેટાળમાં ઉતરતો, ક્વ્હારેક સંવાદોની શબ્દઘટાઓમાં સંચરતો. ક્વ્હારેક મહાકાવ્યને શિખરે બેસવાને ઝંપલાવતો, મયૂરપિચ્છમાંના સપ્તરંગોની રેખાવલિઓના સ્મા એના માનસરંગોનાં ઈન્દ્રકિરણો ઉછળતાં. સાતે કિરણરંગો ગૂંથાઈ નિત્યતેજનો પ્રેમવર્ણ પ્રગટતો. બીજાઓ આયુષ્ય આદરે છે ત્વ્હારે એણે આયુષ્ય સંકેલ્યાં. વિધવિધના સાહિત્યહીરલાઓનો એ આકર્ષણસ્તંભ હતો, દિશાદિશામાંથી શારદાસન્તાનોને આકર્ષી લાવતો અને પોતે પણ કોક ગેબી ગૂઢ અગોચર મહત્તત્ત્વથી આકર્ષાતો આકર્ષાતો આભના આરા ભણી પગલીઓ ભરતો. એની કલાપકલામાં વિધવિધના વાતા વાયુ

ભરાતા. ક્વ્હારેક ઘડીક કલાકલાપ નમી જતો; પણ રાજછત્ર સમો અખંડ છત્રછાયા ઢાળતો. એની કલગી અણનમ હતી. એનો કંઠમરોડ માનવમનોહારી હતો. એનાં કલ્પનાનૃત્ય ચન્દ્રીનૃત્ય સમાં હતાં. દૃશ્યનાં એને આકર્ષણ હતાં એથી અદૃશ્યનાં અધિકાં આવતાં. ગેબની ગુફા ભણી કાળ એને દોરી જતો. એ જતો; જાણતો કે કાળમુખમાં આ પગલીઓ ભરૂં છું ત્હો યે એ જતો. કોક સંકલ્પબળની નિર્બળતા કહેશે; કોક કુળપતિધર્મની કુળપતિધર્મની ઉવેખના કહેશે, કોક રાજધર્મની પ્રમાદાવસ્થા કહેશે: એ સહુને એ આગન્તુક ધર્મ માનનો. આઘેઆઘેનો-तद्दूरेतद्वन्तिके સમો કોક ધ્રુવતારલો પણ નીરખ્યો હતો ને ઝાલવાને તે જતો. જાગૃતઅવસ્થામાં યે ક્વ્હારેક આ સ્વપ્નાવસ્થામાં ચાલતો. પૃથ્વીપાટે હરતાં ફરાં યે તે અન્તર્વાસી હતો. દેહને એ પાર્થિવ માન્તો, ક્ષણભંગુર કહેતો; અને ત્હો યે પૃથ્વીની પૂતળી માટે પછાડા ખાતો. મૂર્તિનો મોહ એની માનવતાની સાક્ષી પૂરે છે, રસતત્ત્વની ઉપાસના એના ચેતનભાવની(અમીરી ઉદાત્તતા વર્ણવે છે. એના આયુષ્યનો ઉચ્ચાર હતો સૌન્દર્યની શોધ. એની અવિરામ નિત્ય બાંગ હતી :

પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને, સનમ !

કલાપીની અધુરપો ન્હોતી એમ નહિ. એનાં ઉંડાણોને યે તળિયાં હતાં. સંસ્થાનનો એ રાજવી હતો, રાજધર્મ આછા પાળતો. રાજકુટુંબનો એ કુલપતિ હતો, કુલપતિધર્મ એને ગૌણ હતા. મિત્રમંડળનો એ મિત્ર હતો. મૈત્રી એને સાહિત્યરમણા હતી. ચેતનભોમનો એ યાત્રાળુ પૃથ્વીનું પુષ્પ વીણવાને તરફડિયાં મારતો. ચૈતન્યતૃપ્તિ એની રસતૃષા ન્હોતી મટાડતી. એની આંખો સૌન્દર્ય દેહમાં જોતી ને આત્માને સૌન્દર્યતરસ્યો રાખતી. રણમયદાનોને ઢૂંઢતો ઢૂંઢતો સિકન્દર તેત્રીસની વયે રણરમણા સંકેલી ગયો. મરવાં એને સોહ્યલાં હતાં. જીવવાં એને દોહ્યલાં હતાં. આયુષ્ય આટોપવાં એને અઘરાં ન્હોતાં. કપરાં તો હતાં એને દેખે ને ન મળે એ સહેવાં. માનસનાં મોતી ચૂગ્યે એનું મન ન્હોતું માનતું. ' ઝમીં ને આસમાનોના દડા ' ખેલાવતાં ખેલાવતાં, અન્તરિક્ષમાં અદ્ધર ઉડતાં ઉડતાં, ગુલે બંકાવલીના સમું, પૃથ્વીનું પુષ્પ એણે દીઠું હતું. પૃથ્વીનું પુષ્પ વીણી કલગીમાં પરોવવાને દેવવાટેથી એ પૃથ્વીપગથારે પછડાતો. પૃથ્વીના એ સૌન્દર્યપુષ્પની શોધ તે કલાપીનું જીવનસર્વસ્વ. કલાપીનો કેકારવ છે સૌન્દર્યશોધનની બાંગ. ગુજરાતના સૌન્દર્યશોધકો એને આ યુગના પૃથ્વીના સૌન્દર્યશોધક લેખે સંભારશે ને વન્દશે.

કલાપીને સૌન્દર્યપ્રાપ્તિ થઈ હતી કે નહિ ? એ ગેબી પ્રશ્નનો ઉત્તર એના વિના આજે કોણ આપશે ? સૌન્દર્ય દેહદેશવાસી છે કે આત્મદેશવાસી ? કે ઉભયદેશવાસી ? પવિત્ર ને

પરબ્રહ્મવર્ણી-शुद्धम् अपापविद्धम् સૌન્દર્યભોમકા કોણે કોણે દીઠી છે? એને આરઝૂ હતી-વડવાનળના જેવડી આરઝૂઝાળ હતી. એણે આકાશોમાં ઝંપલાવ્યાં હતાં; એણે આકાશોને ઓળંગ્યાં હતાં ખરાં? ગેબનાં આકર્ષણ એને હતાં, છતાં પૃથ્વીપુષ્પનાં આકર્ષણ એણે પરિત્યાગ્યાં ન્હોતાં. એની એક આંખ હતી આભની ભીતરમાં; એની બીજી આંખ હતી પૃથ્વીના પેટાળમાં. એ ઉડતો, ઉંચેરૂં ઉડતો, પણ પૃથ્વીને ભૂલ્યો ન્હોતો. દુનિયાવાસીઓ એને આકાશગામી કહેતા; આકાશવાસીઓ એને પૃથ્વીવાસી કહેતા.

કસ્તૂરીમૃગના નાભિકમળમાં કસ્તૂરીકુંભ છે. કલાપીની કાવ્યશિખામાં સૌન્દર્યજ્યોત હતી, કલાપીના સાહિત્યકલાપમાં સૌન્દર્યજ્યોત હતી. પણ પેલું હિમાલયવાસી કસ્તૂરીમૃગલું કસ્તૂરી શોધતું રમેભમે છે તેમ તે સૌન્દર્યજ્યોત શોધતો જગતવાડિઓમાં રમતો ભમતો, ઝૂરતો, વલવલતો. આત્મસૌન્દર્યથી એને આત્મતૃપ્તિ ન્હોતી. જગતવાડીનું સૌન્દર્યપુષ્પ એને જોઈતું હતું. આયુષ્યભરનો એ સૌન્દર્યતીર્થનો યાત્રાળુ હતો.

પૃથ્વીનાં આકર્ષણ એને ઓછાં હોત તો હજી યે અનન્તમાં ઉંચેરૂં એ ઉડત. પણ હસ્તિનાપુરથી પૃથ્વીપરકમ્માએ વિમાન ઉડે એ વિમાનદૃષ્ટિમાં સદા હસ્તિનાપુર જ રમે. કલાપીનું વિમાન જ્યહાંથી ઉડ્યું હતું એની આસપાસ સદા ચક્રાવા ખાતું.

સુન્દરતાની શોધ કોઈની યે પૂરી થઈ છે કે કલાપીની પૂરી થાય? સાત-સાત આસ્માનોના આરાઓ કો ઉલ્લંઘે ત્હો યે ત્હેમની પેલી પાર આરાઓની પરંપરા અનન્તના આંગણામાં ઉભેલી જ નિરખાશે. ગરૂડની પાંખમાં જોમ હોય એટએટલું ઉડજો. ઉડવાં અનન્તનાં છે.

નવગુજરાતને સુન્દરતાની શોધના પાઠ પઢાવીને એ ગયો. અને જીવનબોલ બોલતો ગયો કે પ્રેમ તે પવિત્રતા છે; અપવિત્રતા તે અપ્રેમ છે. પ્રેમ તે પુણ્ય છે; પ્રેમ તે પાપ નથી.

આપણો સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસપાંગળો દેશ નથી; ઇતિહાસસમૃદ્ધ દેશ છે. સૌરાષ્ટ્રની સિંહભૂમિમાં અનેક નરવરો થઈ ગયા, જ્યોતિર્ધરો થઈ ગયા, વીરત્વનાં કેસર-છાંટણાં છાંટી ગયા. પણ સાહિત્યદેશને તો સોહાવી ગયા છે ત્રણ સિંહાસનપતિઓ. એક ગીતા ગાનાર દ્વારકાધીશ કૃષ્ણચન્દ્ર; બીજા પ્રવીણસાગરનો રસમહેરામણ રેલાવતા રાજદુર્ગાધિપતિ મહેરામણજી અને ત્રીજા ગઢરાંગે વિરાજી ક્ષિતિજમંડળમાં કેકારવના

ટહુકાર ટહુકતા લાઠીનરેશ સુરસિંહજી. સોરઠના રાજવંશો એ ત્રિમૂર્તિનાં કાવ્યતેજે સાહિત્યઉજ્જવળા છે. સંસ્કૃત હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષાનાં એ છે અણમોલ શણગારરત્નો.

કલાપીનો સાહિત્યદરબાર આજે નામશેષ રહ્યો છે, મણિલાલ ને મણિશંકર અકાળે કાળધર્મ પામ્યા. મસ્ત કવિના ને શાસ્ત્રીજીના ચમડંખ પછી રૂઝાયા જ નહિ. કુંવરી બા આજીને આરે ક્ષયના રાજરોગમાં પોઢ્યાં. પાટવી પ્રતાપસિંહજી ને બેલડબન્ધુ વિજયસિંહજીને કડકડિયાના ભરતીઓટ ઝડપી ગયા. હારો તૂટે ને ફૂલમાળાનાં ફૂલડાં વિખેરાઈ પડે, એમ સહુ વિખેરાયું કરમાયું. કાળની ઝડપ વાગી ને દીવડા હોલવાયા. પણ કેટલાક હતા અમૃતદીવડાઓ, એમની જ્યોત બૂઝાઈ, પણ તેજ હોલવાયાં નથી. સાતમા દાયકાનો સંસારભાર ઉતારતા એક સંભારે છે મહારાજ લખધીરજી, એક વલખે છે દરબાર વાજસૂરવાળા, અને એક છે કલાપીના અંગનો અવશેષ. સોરઠના રાજકુમારોને રમાડે છે ને ઉછેરે છે એ રાજકુમાર. સદેહે કલાપીદર્શન કરવાં હોય તે કલાપીકુમાર જોરાવરસિંહજીનાં દર્શને જાય. જોરૂભામાં પ્રત્યક્ષ કલાપીદર્શન થશે.

કલાપીએ ગાયું છે કે ત્ય્હાં તો કાશ્મીર દેહ્સ્ના મધુરવા મીઠા ઝરા આવશે,
વ્હાલા પાન્થ ! ત્યહીં જરી વિરમજે, એ દેશ વ્હાલો મ્હને.

કાશ્મીરની જગતઅદ્વિતીય સૌન્દર્યકુંજો એણે દીઠી હતી, કાશ્મીરમાંથી એને સૌન્દર્યલગની લાગી હતી. પછી સૌન્દર્યમૂર્તિની શોધ એને જીવનધર્મ થયો.

પણ કેકારવમાંની કેકાવલિ મ્હને તો અધૂરીમધુરી લાગે છે. ત્હમને નથી લાગતી ? કલાપીએ વિપ્રલંભ સ્નેહને ગાયો છે. સંયોગસ્નેહ ગાવાને તે રહ્યો નહિ. સ્નેહ એટલે માત્ર શું વિપ્રલંભ જ સ્નેહ ? કલાપીને દૈવે આયુષ્ય અર્પ્યો હોત, શોભનાને પામ્યા પછી શોભનાંના સ્નેહગીત ગાયાં હોત, તો ગુજરાતને સંયોગસ્નેહનો બીજો કેકારવગ્રન્થ મળત. પણ કાલિદાસે મેઘદૂતમાં અલકાવાસી યક્ષરાજનો વિપ્રલંભસ્નેહ એક જ ગાયો છે, યક્ષરાજનો સંયોગસ્નેહ ગાયો નથી. જગતકવિતાના ચે ગિરિગિરિવર જેવજેવડા ઢગલાઓ વિપ્રલંભસ્નેહના છે, થોડીક જ કાવ્યકુંજો સંયોગસ્નેહની કાવ્યકુંજો છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસને પગલે કલાપી સંચર્યા છે, જગતકવિતાની કેડીએ કેડીએ એ મોરલો વિચર્યો છે. એણે કહ્યું છે કે સ્થળ અને કાળ એટલે જ વિયોગ. સ્થળકાળભરી પૃથ્વીમાં વળી સ્નેહસંયોગ કેવા ?

અને કલાપીનાં કીર્તિમન્દિરો ક્યહાં ક્યહાં છે ? ગુજરાતે જ્યહાં જ્યહાં પ્રેમપિપાસુ હૈયાં છે, જ્યહાં જ્યહાં સુન્દરતાને શોધતા રસાત્માઓ છે, ત્યહાં ત્યહાં કલાપીનાં કીર્તિમન્દિરો છે. કલાપીનો કેકારવ ને કલાપીનો વિરહ એ બે કાવ્યસ્તંભો ઉપર કલાપી કવિનું કીર્તિતોરણ અમરવેલ છાયું ઉભેલું છે. ગુજરાતીઓ સૌન્દર્યને શોધતાં થાકશે ત્યહારે એ કીર્તિતોરણ પડે તો કોણ જાણે ! ત્યહાં સુધી તો કાળના વજ્રઘાવ એમાંનું અણુરેણુ ખેરવવે અસમર્થ છે.

એણે ગાયું છે કે

અમે જોગી મહાવરવા, સ્મશાનો ઢૂંઢનારાઓ.

ચારેક વર્ષ ઉપરની જ વાત છે, અને કલાપીનગરીનું મહાજન એ જાણે છે: અમે દલપતપુત્રો લાઠીના સ્મશાનમાં કલાપીને ઢૂંઢવાને ગયા હતા તે. આની આ વસન્તઋતુ હતી; લગ્નસરાની માંગલિક વરઘો હતી; જાન જોડીને દલપતપુત્રો કલાપીનગરીએ આવ્યા હતા. ત્યહારે, લગ્નતિથિના માંગળિક મધ્યાહ્ને, માથે સૂર્યદેવ તેજધારાઓ વર્ષતો હતો એ અવસરે, અમે ત્રણે યે દલપતપુત્રો અહીંના રાજસ્મશાનમાં ગયા હતા. કલાપીની દહેરીએ બેએક કલાકના ધામા નાખ્યા હતા, ઘેરા મયૂરકંઠે કેકારવમાંની ગઝલો લલકારી એને પોકાર્યો હતો. લાઠીના રાજસ્મશાનનાં ખાખ અને એ અસ્થિગઢમાં લગ્નતિથિએ કલાપીભક્ત દલપતસન્તાનોએ કલાપીને શોધ્યો હતો. દલપતઉદ્ગાયો એક મહામન્ત્ર ત્યહાં એણે વળી એકદા અમને સંભળાવ્યો કે સાહિત્ય પુણ્યવેલ છે, પાપવેલ નથી.

જજો; લાઠીના મહાજનો ! ગુજરાતના સાહિત્યોપાસકો ! કોક વાર ત્યહાં જજો તો સહી. કાન હશે ને સાંભળશો, હૈયું હશે ને ઝીલશો, તો આતમનિર્મળા થઈને આવશો. કેકારવનો કલાસ્વામી પુણ્યાત્મા હતો, પાપાત્મા ન હતો.

એણે ગાયું છે ને અજે હું ગાઉં છું કે

જ્યહાં જ્યહાં નજર મ્હારી ઠરે,
યાદી ભરી ત્યહાં આપની.

લાઠીનો ચોક, લાઠીનો કોટ, લાઠીનું મુખદ્વાર, લાઠીનો ટેનિસબંગલો, લાઠીનો દરબારગઢ, લાઠીના રામેશ્વરા મહાદેવ, લાઠીની ચાતુર્માસી નદી, લાઠીનું રેલ્વે સ્ટેશન, લાઠીનું રાજસ્મશાન, ભૂરખિયાનો ફરફરતો ધજાગરો: આંખ માંડો કે કાન માંડો, ચાર-ચાર દાયકે

આજે યે એની પગલીઓ ત્ય્હાં પરખાય છે, એના પડછન્દા ત્ય્હાં સંભળાય છે. સારા ગુજરાતને મન છે લાઠી એટલે કલાપી, અને કલાપી એટલે લાઠી. લાઠી ને કલાપીનાં અદ્વૈત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે, ઇતિહાસ જેટલાં અજરામર છે. હથેળી જેવડાક લાઠીને એણે ગુજરાતપ્રસિદ્ધ કીધું, ગુજરાતનું એક કાવ્યતીર્થ કરી સ્થાપ્યું. કાળપ્રવાહની લહરીઓ સમી તિથિઓ ઉગશે-આથમશે; આઘે અને એથી યે આઘે, ક્ષિતિજપાળના સીમાઘાટની સોપાનપાયરી પર્યન્ત, સ્મરણોની નાવડી સંચરશે; તેમ તેમ એની કેકાવલિ મીઠી ને મધુરી, અમૃતઝરણી સંભળાશે. આઘેરા મેહુલા મીઠડા ગાજે. આવતી તિથિઓ પગલીએ પગલીએ બોલશે કે લાઠી એટલે કલાઅપી, અને કલાપી એટલે લાઠી. ગુજરાતને એ કહેતો કે લક્ષ્મી નહિ, રાજ્ય નહિ, આયુષ્યે નહિ. ભૂતળમાં પ્રેમ પરમ પદાર્થ છે. અને ગુર્જરમહાપ્રજાના સાહિત્યસ્વામીઓને ઉદ્‌બોધતો કે સ્વાતિ નક્ષત્રના મેહુલા છોઃ વરસજો ને મોતી સરજજો; સનાતન સુન્દરતને શોધજો. કલાપીનો કેકારવ એટલે પૃથ્વીની સુન્દરતાની શોધનયાત્રા.

લાઠી એટલે નવગુજરાતનું એક કાવ્યતીર્થ. આ ભૂમિનાં રજ ને રાજમહેલ, ને રાજમહેલના અણુપરમાણુ ઉચ્ચરે છે. કલાપી, કલાપી, કલાપી.

જાગી રહી એ જ્યોત હુંમાં તુંમાં આભમાં;
પૃથ્વીમાં પ્તપ્રોત, બ્રહ્માંડ પાર, બેહદ બધે.
નજરે તરે રે, નકલંક નજરે તરે,
નેણાં ભર નજરે તરે,
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

પૃથ્વીના આ પડ મહીં રે, આકાશ અનન્ત પરે,
તીવ્ર ગતિએ તારલે એનો એ અટન કરે;
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

રસરૂપ થઈને રેલતો રે સરવર સરિતા ભરે;
મેઘાડંબરમાં એ વહી ઝરમર મોતીડાં ઝરે;
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

પહાડે, ઝાડે, પુષ્પમાં રે, મધુરા મધૂપસ્વરે,
કલ્લોલ કરતાં પંખીમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ એ ધરે;

મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

મન્દ શીતળ આ વાયુમાં રે ધીમા ધીમા ચરણો ભરે;
સાથે મંડળી દેવની, મુનિવર સ્તુતિઓ કરે;
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

આંખડલી અમૃત ભરી રે પ્રેમનાં ઝરણાં ઝરે;
બાહરઅન્તરમાં બધે હરિજન હેરિયાં કરે;
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

જ્યાં જૌં ત્યાં એ વિના રે અન્ય ના નજરે તરે;
ત્રિભુ મંગળ ગાઈ એહનાં રસના ઘૂંટડા ભરે;
મારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

- * - * -

ગોવાલણી

કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા 'મલયાનિલ'

તે ઘણી જ જુવાન હતી. કેટલાકને ચૌદમે વર્ષે અધર પર ગુલાબ ફરકે છે, કોઈક તો સત્તર-અઢાર વર્ષે આંખમાં ચમક ચમકાવે છે. એને તો પંદરમે વર્ષે કંઠમાં કોયલ ટહુકતી હતી. નિર્દોષતાએ હવે રજા લેવા માંડી હતી. બાલભાવ હવે યૌવનને માર્ગ કરી આપતો હતો. ઊઘડતી કળી હવે તસતસતી હતી.

નહોતી કેળવાયેલી તોય ચાતુર્ય હતું. નહોતી શહેરની તોય સૌજન્ય હતું. નહોતી ઉચ્ચ વર્ણની તોય ગોરી હતી.

માથા પર પિત્તળની ચળકતી તામડી મૂકી ભાગોળેથી ગામમાં પેસે, ત્યારે જાણે લક્ષ્મી પ્રવેશી. 'દૂધ લેવું સે દૂધ'નો ટહુકો શેરીએ શેરીએ સંભળાય અને દાતણ કરતું સૌ કોઈ એની સામું જુએ. પુરુષોને શુભ શુકન થતા. સ્ત્રીઓને ઈર્ષ્યા આવતી.

એ ગુજરાતી ગોવાલણી હતી. સવારના પહોરમાં તળાવમાં નાહવા પોતાને ગામડેથી નીકળતી. તાજાં દોહેલાં દૂધ શહેરીઓની સેવામાં રજૂ કરતી. સૌ કોઈને એનું દૂધ લેવાનું મન થાય. 'દૂધ લેવું સે દૂધ' સાંભળતાં શેરીની સ્ત્રી ઝટ પથારીમાંથી ઊભી થતી.

એ હંમેશાં રાતો સાલ્લો-જાડો, પણ સ્વચ્છ, નવો ને નવો સાચવી પહેરતી, એને પીળી પટ્ટીની કોર હતી અને કાળો પાલવ હતો. હાથમાં દાંતનાં રૂપાની ચીપવાળાં ભારે 'બલ્લૈયાં' પહેરતી. પગે જાડાં કલ્લાં ઘાલતી. નાકમાં નથની અને કાનમાં નખલી. આગંળીએ રૂપાનાં વેઢ, ગળામાં ટૂંપીઓ અને કીડિયાસેર. આ એનાં આભૂષણો હતાં. માથે જરા ઘૂમટો તાણતી, તેથી એના વાળ કેવા હશે તેની કોઈને ખબર નહોતી. એ ઓળતી હશે, સેંથીમાં કંકુ પૂરતી હશે, એ કલ્પના જ એની ખૂબસૂરતીમાં ઉમેરો કરી આપતી હતી.

હું એના આવવાને વખતે જ ઓટલા પર દાતણ કરવા બેસતો. એ બિચારી શરમાય, નજર નીચી ઢાળી દે, પણ બીજી નવેલીઓની માફક એની ચાલ નહોતી બદલાતી;

ધ્રુજારો નહોતો છૂટતો. હાથ વાંકાચૂકા નહોતા ઊછળતા. શાંત અને ગંભીર થઈ હંમેશનો ‘દૂધ લેવું સે, દૂધ’નો રણકારો કર્યા કરતી.

મારી પત્નીને હું રોજ કહું કે આ ગોવાલણી પાસેથી તું દૂધ કેમ નથી લેતી ? હંમેશાં ‘બૂન ! દૂધ લેવું સે ?’ કહી એનું મોં દુખી જાય છે અને તને તેની જરા પણ દરકાર નથી.’

કોણ જાણે શાથી, પણ જ્યારથી એને જોઈ હતી, ત્યારથી મને દિલમાં કંઈક અજબ લાગણી થઈ આવી હતી. પરાણે પણ હું મારે ઘેર એનું દૂધ લેવડાવું. એને થોડી વાર મારે આંગણે બેસાડું અને લાગ આણી મારી સામે જોવડાવું. આવી કોમલાંગના છતાં ભરવાડણ કેમ જન્મી ! એના કોમળ જણાતા બદન ઉપર આવું જાડું વસ્ત્ર કેમ રહી શકતું હશે ! ઈશ્વર પણ જોયા વગર જ જન્મ આપે છે ને ?

તે દિવસે જ મને થયું કે હું ભરવાડ જન્મ્યો હોત તો ઠીક થાત ! મને તળાવના કાંઠા પર ઊભા રહી વાંસળી વગાડતાં આવડતી હોત તો સારું થાત. ડચકારતો ડચકારતો ગામને સીમાડે ઢોરની વચ્ચે ડાંગ પર શરીર ટેકવી, માથે મોટું ફાળિયું બાંધી ગીત લલકારતો હોત તો ઘણું ગમત. એ ગામડાનું પણ કાનુડાનું જીવન હતું. ગાંડો બનાવનાર ગોવાલણી પણ રાધાની જાતવાળી !

વારંવાર એનું સૌંદર્ય જોવાથી મારા મન પર એની માઠી અસર થઈ. એની ગંભીર, પણ કાળી આંખ પર મારું દિલ લલચાયું. એની પાછળ હું શેરીમાં ભટકું ને એ પછી ક્યાં જાય છે તે જોઉં એમ હૃદય ગોઠવણ કરવા લાગ્યું.

એક દિવસ તો આઠ વાગ્યાનો ડંકો થયો તેવો જ હું ઊઠ્યો અને આડુંઅવળું જવાનું છોડી દઈ ગામને દરવાજે જઈ ઊભો રહ્યો. દૂધ વેચીને ઘેર જવા એ હમણાં જ આવશે, ત્યારે અજાણ્યો થઈ એની પાછળ પાછળ જઈશ. લાગ આવશે કે તરત જ એને પૂછીશ કે તું કોણ છે ? તારી આ આંખોમાં શું છે ? તારી ગોવાલણીની જાતમાં આવી બેભાન કરે તેવી પરીઓ છે ?

સવાલ ગોઠવતો હું દરવાજે જઈ ઊભો રહ્યો. એટલામાં બંને હાથમાં પૈસા ગણતી, ખાલી પડેલી દૂધની તામડીઓને માથે અધ્ધર રાખી સીધી ડોકે, પણ નીચી નજરે ચાલતી ચાલતી એ દરવાજાની બહાર નીકળી. હું પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

ગામડાનો ચીલો પડ્યો હતો. ઊંચી ચડાણવાળી જમીનમાંથી રસ્તો કાઢેલો હોવાથી આજુબાજુ માટીની ભીંતો જેવું થઈ ગયું હતું અને ઉપર કેર તથા ચણોઠીનાં ઝાડ અને વેલા ઊગ્યાં હતાં. ચીલાની વચમાંની ધૂળ ઉરાડતી એ ઉતાવળે પગલે ચાલી જતી હતી. સામે સૂર્ય હોવાથી એક હાથ ઊંચો ધર્યો હતો અને બીજે હાથે તામડી પકડી હતી. એકાદ વખત ઓચિંતું પાછું જોવાથી મને એણે જોયો હતો, અને હું તેની જ પાછળ તો નથી ચાલતો એમ વહેમાઈ હતી. એટલે એ ઘડીમાં ધીમે પગલે ચાલે તો ઘડીક ઉતાવળે પગલે; અને તે જ પ્રમાણે હું પણ મારી ચાલ બદલતો હતો. મને ખબર નહીં કે એ ઠગારી પોતાનો વહેમ ખરો છે કે ખોટો તે જાણવા માગે છે. અલબત્ત, હું એની પવિત્રતાને કે એના ચારિત્ર્યને દૂષિત કરવા નહોતો માગતો. એના રૂપથી હું અંજાઈ ગયો હતો. મનથી હું ભ્રષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં હજી કાંઈક મગજશક્તિ ચાલતી હતી અને છેક બેશુદ્ધ બની ગમે તેવું વર્તન ચલાવું એટલે દરજ્જે પાગલ નહોતો બન્યો.

આ પ્રમાણે અમે અરધોએક માઈલ ચાલ્યાં હોઈશું, ત્યાં એ અટકી ગઈ. ત્યાં વડના ઝાડની ઘટા હતી, અને તળે વટેમાર્ગુને બેસવાને માટે છાપરી બાંધી હતી. ઉપર કોયલ ટહુકે; નીચે વાછડાં, બકરાં, ગાય, ભેંસ આમતેમ ફરે, સ્થાન રમણીય હતું.

છાપરીની બહાર એણે તામડીઓ ઉતારી અને રસ્તાની બાજુ પરની હરિયાળી ઉપર એ ‘‘હાશ, રામ !’’ કહી ઊભા પગે-ગોવાલણીઓ બેસે તેમ બેઠી.

મારી સ્થિતિ કફોડી થઈ. હું ચાલ્યો જાઉં કે ઊભો રહું? વાત કરવાનો વિચાર આવતાં જ દિલ ધડકવા લાગ્યું. મોં પર લોહી તરી આવ્યું. હિંમત કરી એટલે સુધી હું આવ્યો હતો, પણ આ ગોરી ગોવાલણીએ તાકાત લઈ લીધી હતી.

વિચાર કરી મેં એ જ રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. એને વટાવીને બે પગલાં ગયો, ત્યાં ‘‘સંદનભઈ, ઈમ ચ્યોં જાઓ સો !’’ એણે પૂછ્યું. મારે ત્યાં હરરોજ આવતી હોવાથી મને સારી રીતે ઓળખતી હતી., પણ આમ એકાએક મારી સાથે બોલવાનું શરૂ કરશે એનો ખ્યાલ નહોતો. શું ત્યારે હું એની જ પાછળ આવતો હતો તે એ સમજી ગઈ હશે? મારા સંબંધે એ કેવો વિચાર રાખતી હશે? આમ કંઈ કંઈ વિચારો મને આવવા લાગ્યા. છતાં એના પ્રશ્નનો જવાબ તો આપવો જ જોઈએ. શો આપવો? હું તો ગભરાટમાં જ બોલી ઊઠ્યો : ‘‘તારું ગામ જોવા.’’ બોલ્યા પછી વિચાર આવ્યો કે આ હું શું બોલ્યો ! એના ગામને જોવાનું મારે શું પ્રયોજન ! અને હવે જરૂર મારા મનની નબળાઈ એ જાણી ગઈ

હશે. કદાચ એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હશે અને કોઈને કહેશે કે, ''સંદનભઈ મારું ગામ જોવા આવ્યા હતા,'' તો ? પણ એટલામાં એણે પૂછ્યું : ''તે ઈમાં શું જોવું સે ? કોંય તમારા ગામ જેવું નહીં. લ્યો ઓમ આવો, જરા મારું દૂધ તો પીઓ, બાખડી ભેંસનું સે. તમને હવાદ રહી જશે.''

મારી ગૂંચવણનો અંત આવ્યો. આવા મારા ચલણથી એને કંઈ અણગમતું નહોતું થયું, ઊલટી એ જ ચાહીને મને બોલાવે છે, એટલે હલકો પડી જઈશ એવું કાંઈ નહોતું. જો ગુલાબ બુલબુલને બોલાવે તો બુલબુલનો શો વાંક ? જો નાગ જ મોરલી પાસે આવીને બેસે તો વાદીનો શો વાંક ? હવે જે થાય તે જોવા દે અને મારી મુરાદનો જે ઘાટ ઘડાઈ આવે તે ઘડાવા દે.

''ના રે, એમ તારું દૂધ પિવાય ? ઘેર કાલે આપી જજે.'' પીવાનું તો ઘણુંયે મન હતું, પણ એમ પહેલે બોલે પી જઉં ત્યારે તો અણઘડ જ લાગું ને ?"

''હવે ઘેર તો લેતાં લેશો, પણ ઓંય તો પીઓ, ત્યોં કોંય વડનો રૂપાળો સાંયડો હશે ? પશી આવાં ગોંણાં ગાતાં હશે ? અને કોંય મારે હાથે દૂધ મળશે ? ત્યાં તો મારાં બૂન જાણશે તો એક લેશે ને બે મેલશે.''

કોઈ એને કહે કે એ અભણ છે, તો એનો અર્થ એટલો જ કે એને અક્ષરજ્ઞાન નથી. કોઈ એને કહે કે બોલતાં નથી આવતું, તો એનો અર્થ એ જ કે શહેરની ચાપચીપવાળી એની બોલી નથી. કુદરતની વચમાં એ ઊછરતી હતી. કુદરતનો સ્વાદ એ પિછાની શકતી હતી અને પોતાના ગ્રામ્ય, પણ મધુર અવાજે એનું ભાન મને કરાવી શકતી હતી. તેમાં આવા સમયે – આવા એકાંતમાં સરળ હૃદયે મનની બધીયે લાગણીઓ અસર થાય તેમ જણાવી શકતી હતી. હું તો પલકે પલકે બેડી બંધાવતો હતો.

''વારુ; તારું દૂધ તો પીઉં, પણ પૈસા લે તો.''

''કોંય ગોંડા થ્યા ? ઈમ પૈસા લેવાય ! મારા હમ ના પીઓ તો.'' કહી હું પાસે ઊભેલો તે જરા અધૂકડી થઈ મારી આગળ દૂધનું પ્યાલું ધર્યું. મેં વિચાર્યું, વધારે ખેંચપકડ રહેવા દે. ડોળ કરીશ અને માન માગીશ તેટલામાં કમળ બિડાઈ જશે. મેં એના હાથમાંથી પ્યાલું-દૂધ માપવાનું-લીધું અને દૂધ પી ગયો. અંદર સાકર નહોતી. ગરમ કરેલું નહીં,

તો પણ મને સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. દૂધ કુદરતી રીતે સ્વાદિષ્ટ જ હોય છે. જેઓ તાજું દૂધ દોહેલું પીએ છે તેઓ એની મીઠાશ સારી રીતે જાણે છે, અને આ તો તેમાં વળી ખૂબસૂરત સ્ત્રીના હાથનું, એના આગ્રહનું અને તે એક બેશુદ્ધને પીવા મળેલું !

‘‘ગોવાલણી ! તું શી ન્યાત ?’’ દૂધ પીતે વાત શરૂ કરી.

‘‘લ્યો, તમે તો વટલાયા !’’

‘‘ના ના, હું એટલા વાસ્તે નથી પૂછતો; જાણવા જ માટે પૂછું છું. કહે તો ખરી, તું શી ન્યાત ?’’

‘‘ચ્યમ વળી ? અમે ઢોરાં ચારનારાં રબારી લોક.’’

‘‘તે તું પરણેલી છે કે કુંવારી ?’’ મારી ઘેલછા હવે વધ્યે જતી હતી.

જરા શરમાઈ એણે ધીમે સાદે ‘‘પયણેલી’’ કહ્યું.

‘‘કોની સાથે ?’’

‘‘બળ્યાં સંદનભાઈ, ક્યાંય નોંમ દેવાતું હશે ? અમ જેવા કોક રબારી હાથે.’’

‘‘તું પ્રેમ શું એ સમજે છે ?’’ હું તો મારું ભાન ભૂલી ગયો હતો, શું પુછાય અને શું ન પુછાય તેની સૂધ જ નહીં. એ કાંઈ સમજી નહીં કે મેં શું પૂછ્યું.

‘‘શું ?’’

‘‘તું હેત શું એ જાણે છે ? તને તારો વર ચહાય છે ?’’

‘‘સંદનભાઈ, ગોંડા તો નથી થ્યા ?’’

''ના, બસ; મને કહે જ. હું તારી જ પાછળ આટલે સુધી આવ્યો છું. શેરીમાં વાત કરવાની બીક લાગતી હતી. બોલ, હવે તું મારી સાથે વાતો ન કરે તો તને મારા સમ,'' કહી હું એની સામે બેસી ગયો. વચ્ચે દૂધની તામડીઓ હતી.

એકદમ ''હા...ય ! મારી હુલ્લી ભૂલી ! હાય હાય !'' સાંભળી હું ચમક્યો. એ ઊભી થઈ, ''સંદનભાઈ, આટલી મારી વટલોઈ જોતા બેહશો ? મારી કુશકીની હુલ્લી ચ્યોંક મેલી આવી સું. હમણાં ઊભે પગે આવું સું.''

''શા માટે નહીં ?'' એ આખો દિવસ તાપમાં બેસવાનું કહી જાય તોયે હું તૈયાર હતો, તો થોડી વારમાં શું ?

''હા હા, જા જઈ આવ. આ છાપરીમાં બેઠો છું.'' રસ્તામાં બેઠેલો મને કોઈ દેખે તો કહેશે કેમ બેઠો હશે ? તામડીઓ લઈ હું છાપરીમાં બેઠો. અંદર કોઈએ ઘાસ નાખી બિછાનું કર્યું હતું. ઉપર સાંઠાનું છાપરું છાઈ બાવળની ડાળીથી થાંભલીઓ બનાવી હતી. પાછળની ભીંતમાં બારી હતી. ભીંતને અઢેલી લાંબા પગ કરી હું બેઠો. વાહ રે ગોરી ગોવાલણી, તારી ગામડાની ભાષામાં મધુરતા ! બસ, આજ એને જવા જ ન દઉં. વાતોમાં એને પણ એનું ઘર ભુલાવી દઉં. જોઈએ, મને એ ગાયો ચરાવતાં શીખડાવે છે ? એણે ઝઈમી સાડી, તસતસતી ચોળી અને રેશમી ચણિયો પહેર્યાં હોત તો એ કેવી લાગત ! અંબોડે ગુલાબ ખોસ્યું હોત, ગળામાં મોતીની એક સેર હોત, અને આ જ મદમાતી ચાલે એ ચાલી જતી હોત તો કોને ભુલાવામાં ન નાખત ? – કલ્પનાઓ જોડી જોડી એના રૂપને હું વધારે મોહક બનાવતો હતો. એની તામડીઓ ઉપર કાંઈક નામ લખ્યું હતું તે મેં જોવા માંડ્યું. અસ્પષ્ટ અક્ષરે 'દલી' એટલું વંચાતું હતું. એ ઉપરથી મેં માન્યું કે 'દલી' એનું નામ હશે. સ્ત્રીનું નામ કેમ ? કદાચ મહિયરથી સાસરે જતી વખતે એને આ તામડીઓ એનાં માબાપે આપી હશે. કેવી સ્વચ્છ અંદરથી અને બહારથી એણે રાખી છે ! દૂધને શોભા મળે અને સારું જણાય એમાં નવાઈ ? તામડીને લીધે પણ દૂધ ગમે. માથે મૂકવાની ઈંઢોણી એ સાથે કેમ ન લઈ ગઈ ? જ્યારે અધ્ધર તામડી માથે રાખી એ ગામમાં આવે છે, ત્યારે શો એનો અવાજ ! પરોઢમાં જેમ પ્રભાતિયું મીઠું લાગે તેમ એનો રણકાર મીઠો લાગે છે. એથી અરધી જાગતી અવસ્થામાં સવારનું શુભ શુકનનું સ્વપ્નું આવે અને આખો દિવસ આનંદમાં જાય. આખા ગામને એ આશીર્વાદરૂપ દેવી હતી.

આમ વિચાર કરતો વીસેક મિનિટ બેઠો હોઈશ એટલામાં એ આવી અને ‘‘બેઠા સો ?’’ એટલું પૂછ્યું.

‘‘કેમ, ટોપલી જડી ?’’

‘‘ના રે બઈ ! ચારપોંચ ઘેર પૂસી આવી, પણ ચ્યોંય પત્તો નહીં. કુણ જાણે કુનેય ઘેર મેલી આવી હઈશ. અત્તારના પોરમાં તે ચેટલે ભટકું ?’’ કહી જાણે નિરાશ થઈ હોય તેમ બેઠી.

‘‘દલી ?’’

‘‘દલી’’ કહેતાંની સાથે એ જરા ચમકી; ‘‘ગોમમાં મને લોક દૂધવાળી કહે છે.’’

‘‘જો, આ તારી તામડી ઉપર લખ્યું છે, તે તારે પિયરથી આ તને મળી’તી ખરું ને ? તારાં લગ્ન વખતે.’’

હું તો એનામાં તન્મય થયેલો હતો તેથી જુદાં જુદાં અનુમાન મેં કરી રાખ્યાં હોય તેમાં નવાઈ નહીં.

‘‘તારો વર બીજી વારનો છે ?’’ ગળામાં શોકપગલું જોઈ મેં પૂછ્યું. મારી નજર એના ધોળા વદન પર પડતાં એણે સામું જોયું અને સાલ્લો સંકોરી ઉપર ખેંચ્યો.

‘‘તું ને તારો વર આખો દિવસ શું કરો છો ?’’

‘‘બળ્યો મનખો !’’ કહી આડું જોઈ એ હસી. દાંતની કળીઓને સાડીઓમાં સંતાડી હસી.

‘‘ના, ના, કહે તો ખરી; સવારથી સાંજ સુધી તમે શું શું કામ કરો છો એ કહી જા.’’

‘‘તે શું કરતાં હઈશું ? ઢોરોનું કોંમ. હવારમાં વહેલાં ઊઠીએ, દાતણ-પોંણી કરી વાસડાંને ધવડાવીએ. એ ગાયો દોવે ને હું બાખડી દોહું. દૂધ કાઢી ચારબાર નોંશી અમે બે

ગભરાટ, ભય કે શરમ રાખ્યા વગર મારી સાથે મિત્રની માફક પરિચિત થઈ વાતો કર્યે જતી હતી.

ઘડીભર અમે બંનેએ શાંતિ પકડી. ને એટલામાં તો વીજળી ચમકે અને બાળકના દિલમાં ફડકો પડે, અઘોર ઘંટ આવે અને એ માલતી ફફડે, આનંદ વેરાતો હોય અને શોક પ્રવેશે, તેમ એકાએક છાપરીની ઉઘાડી બારીમાંથી મારી પત્નીએ ડોકું કર્યું અને મારી સામે એકીટશે કોપાયમાન ચહેરે જોવા માંડ્યું.

જોતાં જ શરીર થરથર કંપવા માંડ્યું. એની આંખમાં ગુસ્સાથી પાણી ભરાઈ આવ્યું હતું. શું બોલું અને શું ન બોલું એની ગૂંચવણમાં એ પડી હતી. કેટલુંય કહી નાખું તેનો ઊભરો એને ચડ્યો હતો. અને છતાં એક શબ્દ એ બોલી નહીં. મારી સામે માત્ર જોઈ જ રહી. મેં નીચી નજર નાખી દીધી. દલી-ધુતારી દલી-સાલ્લામાં મોં રાખી હસતી હતી. ચિત્રકારને અહીં ત્રણ ચિત્ર ચીતરવાનાં હતાં : એક કાલિકા, બીજી જાદુગરણી ને ત્રીજો બેવકૂફ.

ચિઠ્ઠી

રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ

રજાનો દિવસ હતો. અને હું ચોકમાં હિંચકે બેસી નવલકથાનું પુસ્તક વાંચતો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું, 'કોઇ મળવા આવ્યું છે.' મળવા આવનારને અંદર લાવવા મેં સંમતિ આપી. તેને મારી સામે પાટ ઉપર બેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મુક્યો. પત્રના અક્ષર અજાણ્યા હતા અને તેમાં સહી કરનારનું નામ પણ અજાણ્યું લાગ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું, "હું ગઇ સાલ આપને આણંદ સ્ટેશને મળ્યો હતો તે યાદ હશે. બે ચાહ વેચનારા ચાહની તારીફ આપ્યા કરતા હતા ત્યારે મેં કહેલું કે ટેબલ પર ચાહની દુકાન છે ત્યાંની ચાહ આ બંનેથી સારી છે. કાગળ લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મદદ કરવા મહેરબાની કરશો. તા.ક. આ માણસ મારા સગામાં છે." ચાહનો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં નહોતો, અને આટલી જૂજ ઓળખાણ પર ભારે બોજો મુકાય છે એમ મને લાગ્યું પરંતુ 'સંબન્ધમાભાષણ પૂર્વમાહુઃ! (વાતચીત થઈ એટલે તરત મૈત્રી થયેલી ગણાય છે) એ રઘુવંશનું વચન લક્ષમાં લઇ પત્ર લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું, તે બોલ્યો :

"મારા ભાણેજ છગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે પગારની જગાની ભલામણ નથી કરતા. છગનલાલને આ જગ્યાએ અઢી વરસ થયાં. અને વસ્તીપત્રકમાં પિંજારાના મહોલ્લામાં એને ગાળો ખાવી પડેલી. પણ છગનલાલ રૂશ્વત ખાય છે એમ કહી નોંધણી કામદારે વહીવટદાર સાહેબના મનમાં ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે, પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જગા પોતાના ભાઈબંધ અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને આપવાની છે. બહારથી એમ બતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે ભાઈબંધી નથી. પણ, નોંધણી કામદાર અહીં આવ્યા પહેલાં સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું દશ ઘર છેટે રહેતો હતો એ ખોટું છે. ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા એવો પુરાવો હું આપ સાહેબને બતાવું."

મેં કહ્યું, "મારે એવો પુરાવો શું કામ જોવો પડે?"

"વહીવટદાર સાહેબને ખાતરી કરાવાય કે નોંધણી કામદારને અમથાલાલ સાથે ભાઈબંધી છે."

"તમારે તેમને ખાતરી કરાવવી હોય તો તમે કરો."

"નાયબ ફોજદાર સાહેબને પૂછશો તો તે પણ હા કહેશે."

"શાની હા કહેશે?"

"સાવલીમાં અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે નોંધણી કામદાર રહેતા હતા. એક ઊંટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફોજદાર સાહેબ ત્યાં ગયા હતા. રાવળીઆનું ઊંટ હતું અને બજાણીયા ચોરી ગયા એવું ચારણ લોક કહેતા હતા."

"આ બધી હકીકત મને કહેવાની શી મતલબ છે?"

"વહીવટદાર સાહેબ ઉપર આપ સાહેબ ચિઠ્ઠી લખી આપો કે છગનલાલ રૂશ્વત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની ભલામણ કરે."

"ક્યા ગામના વહીવટદાર અને તેમનું નામ શું?"

ચિઠ્ઠીના પ્રાર્થીએ ગામ અને નામ કહ્યું. મેં કહ્યું "પણ હું એ સાહેબને ઓળખતો નથી. કોઇ દિવસ એમને મળ્યો નથી."

"પણ આપને તો એ નામે ઓળખતા હશે. આપનું નામ તો જાણીતું છે. એટલું લખી આપો કે છગનલાલ રૂશ્વત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે માટે ભલામણ કરશો તો તો ગરીબ માણસનું કામ થાય."

"હું છગનલાલને ઓળખતો નથી. એ ગામે હું કોઇ દિવસ આવ્યો નથી તો હું શી રીતે કહી શકું એ રૂશ્વત નથી ખાતો? એ બચરવાળ છે તે બતાવવા તો તમે વહીવટદાર સાહેબ આગળ એનાં છોકરાંને લઇ જઇ ઊભાં કરજો. મેં કાંઇ એનાં છોકરાં જોયા છે?"

"નોંધણી કામદારે ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે તેથી એ માર્યો જાય છે"

"જુઓ ભાઈ, હું તમને નથી ઓળખતો, વહીવટદાર સાહેબને નથી ઓળખતો, નોંધણી કામદારને નથી ઓળખતો, છગનલાલને નથી ઓળખતો. હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું?"

"અમથાલાલની બધી ખટપટ છે. છોટાલાલને જગા અપાવવા માટે એ અમલદારોના કાન ભંભેરે છે. ઊંટની ચોરીના કામમાં પણ એણે બહુ ખટપટ કરેલી... એનો કોઇ કાકો પણ ખટપટીઓ છે."

"તેમાં મારે શું?"

"ગોવિંદલાલભાઈએ આપને કાગળ લખી આપ્યો છે. આપ સિવાય મારે બીજો આધાર નથી."

"ગોવિંદલાલભાઈ સાથે મેળાપ થયાનું મને યાદ રહ્યું નથી, પણ મને એમણે સંભાર્યો તે મહેરબાની કરી છે. તમે એમના શા સગા થાઓ?"

"એમની દીકરીના દીકરાની સગાઇ મારા મામાની છોડી વેરે થવાની છે."

"તમારી હકીકત મેં સાંભળી લીધી. હું ચિઠ્ઠી લખી આપી શકું તેમ નથી."

"પણ સાહેબ મારો ભાણેજ રૂશ્વત ખાતો નથી અને બચરવાળ છે."

"હું ક્યાં કહું છું કે એ રૂશ્વત ખાય છે અને બચરવાળ નથી?"

"તો સાહેબ ચિઠ્ઠી-"

"ચિઠ્ઠીની વાત કરશો જ નહિ. હવે બંધ કરો."

છગનલાલના પ્રમાણિકપણા વિષે અને બહોળા કુટુંબ વિષે ઘણાં આગ્રહનાં વચનો સાંભળી મારે એ માણસને આખરે વિદાય કરવો પડ્યો.

નવલકથા આગળ વાંચવી મેં શરૂ કરી. પણ, અડધું પાન વાંચ્યું એટલામાં તો બીજો મળનાર આવી પહોંચ્યો. તેણે આપેલો કાગળ હું વાંચતો હતો. એટલામાં તેણે પાટ પર બેઠા બેઠા ડોકું કરી તથા લાંબો હાથ કરી બુમો પાડી કે જગાભાઈ! આવોને! ભગાભાઈ! આવોને! ગગાભાઈ! આવોને! એમ કહી બારણે ઊભેલા પાંચ છ માણસોને તેણે ચોકમાં બોલાવ્યા અને તેઓ આવી તેની જોડે પાટ ઉપર બેઠા. મને આપેલો કાગળ મારા ઓળખીતાનો હતો. તેથી આ મહાશયને મેં સકારણ ગણી આગમન કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ આવનારે કહ્યું. "અમારા ગામમાં સરકાર સુધરાઈ ખાતું કાઢે છે."

મેં કહ્યું, "બહુ સારું"

બધા બોલી ઉઠ્યા, "શું બહુ સારું? કર નાખે તેથી અમે બધા વેપારી માર્યા જઇએ."

"ગામમાં રસ્તા થશે, દીવાબત્તી થશે, નિશાળ નહિ હોય તો નિશાળ થશે, દવાખાનું થશે. એ બધું કાંઇ કર નાખ્યા વગર થાય?"

"અમારે તો એમાંનું કાંઇ ના જોઇએ. નિશાળ તો હોય છે તે સરકારને બંધ કરવી હોય તો બંધ કરે. છોકરા નજીકને ગામ જઇ ભણશે. પણ સુધરાઈ ના જોઇએ. અમારું ગામ તો ખાડા ટેકરાવાળું છે. તેમાં સુધરાઈને શું કરવી છે? આજ લગી સુધરાઈ વિના ચાલ્યું અને હવે સુધરાઈ શા માટે કાઢે છે?"

"એ બધું મને શા માટે કહેવા આવ્યા છો?"

"દીવાન ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપો કે અમારા ગામમાં સુધરાઈ ના કાઢે."

"એમ શી રીતે બને? રાજ દીવાન સાહેબને ચલાવવું અને હું અહીં બેઠો બેઠો ચિઠ્ઠીઓ લખું કે આમ કરજો અને આમ ન કરજો! રાજ વહીવટના કામમાં મને માથું મારવાનો શો હક?"

" આપ દીવાન સાહેબને લખો કે આ ગામ સુધરાઈ કાઢવા સરખું નથી. સુધરાઈથી ગામમાં ખટપટ જાગશે માટે સુધરાઈ કાઢવી ન જોઇએ."

"દીવાન સાહેબે તજવીજ કરીને અને કાગળો વાંચીને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તે મારી ચિઠ્ઠીથી ફેરવી નાંખે એ આપની માગણી વ્યાજબી છે? જેને માથે રાજની જવાબદારી હોય તે નક્કી કરે કે ફલાણા પગલાં લેવાં કે ન લેવાં. હું એમાં મારો અભિપ્રાય આપી શકું નહિ."

"ભાઈએ તો કહ્યું કે તમે જશો એટલે ચિઠ્ઠી લખી આપશે."

"મારે કેવી રીતે વર્તવું એ નિર્ણય કરવાની થોડી ઘણી છૂટ તો મને ખરી કે નહિ?" એ ગામમાં સુધરાઈ સ્થપાયાથી પડવાનાં દુ:ખ વિશે અનેક કલ્પનાઓ સંભાળવી ડેપ્યુટેશન ઘણી આનાકાનીથી વિદાય થયું.

નવલકથાનું પાનું હું પૂરું કરી રહ્યો એટલે એક વહોરાને લઇ એક માણસ આવ્યો. તેણે કહ્યું, '.....ભાઈએ કહ્યું છે કે આ વહોરાજીની હકીકત માટે એને ચિઠ્ઠી લખી આપવા જેવું છે.' સંદેશો કહી તે ચાલતો થયો અને વહોરાજીને બક્ષીસ રૂપે મૂકતો ગયો. વહોરાજીને પૂછતાં માલુમ પડ્યું કે કોર્ટમાં તેની અપીલ ચાલવાની હતી તે કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર તેને ચિઠ્ઠી જોઇતી હતી. મેં કહ્યું, "ઇન્સાફના કામમાં ચિઠ્ઠી અપાય નહિ."

"હું બી એવી જ ચિઠ્ઠી માંગુ છું કે ઇન્સાફ કરજો."

"એ સાહેબ હંમેશ ઇન્સાફ જ કરે છે. ત્યારે ચિઠ્ઠીની જરૂર શી?"

"ફક્ત જમણી અને દાબી આંખ જેટલો ફરક રાખે એટલી મારી અરજ છે."

" મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહોરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઇન્સાફ કરજો?"

"નહિ સાબ, આદમ જાતને દાબી જમણીમાં ફરક કરવો પડે છે."

"ઇન્સાફ કરનારને તો જેનું ખરું હોય તે જમણો અને જેનું ખોટું હોય તે ડાબો. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય?"

"....ભાઈએ તો કહ્યું કે તમને જરૂર ચિઠ્ઠી લખી આપશે."

"એ સાહેબ તો મોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તે બહુ નવાઈ લાગે છે. પણ ઇન્સાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કદી ચિઠ્ઠી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી."

દાબી જમણી આંખની ફિલસુફી મને અનેક પ્રકારે ફરી ફરીથી સમજાવી વહોરાજી ઘણી નામરજીથી વિદાય થયા. પરંતુ નવલકથા આગળ વાંચવાનું મારા નસીબમાં નહોતું. મારો જૂના વખતનો જાણીતો અને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થયેલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની બરતફીના હુકમમાં રહેલી ભૂલો વિષે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેકવાર સમજાવ્યું હતું. અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સજ્જ થયો. પરંતુ તેણે જુદી દિશામાં વહાણ વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો, "મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકૂટ મેં મૂકી દીધી છે. મને બીજી નોકરી મળે તો બસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઇજનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં અરજી કરી છે. માટે ઇજનેર સાહેબ પર મને ચિઠ્ઠી આપો કે એમના ખાતામાં જો નોકરી મારા લાયક હોય તો મને રાખે. અને ઇજનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણ હોય તો તેમના પર ચિઠ્ઠી લખી આપો અને વસુલાત ખાતાના મોટામાં મોટા અધિકારી સાથે તમારે પિછાણ હોય તો તેના પર ચિઠ્ઠી લખી આપો કે તમારા તાબાના સૌ અધિકારીઓને ભલામણ કરજો કે રૂા. ૭૫ની જગા ખાલી પડે ત્યારે પહેલી આ માણસને આપે. અને જંગલખાતાના ઉપરીને તમે ઓળખતા હો તો તેના ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણસને આપજો. અને હાલ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કહાડી આપજો. તમે લખશો તો જરૂર નવી જગા કહાડશે. મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો માટે તેના પર ચિઠ્ઠી લખી આપો કે મારો માણસ છે. માટે આને જગા આપ્યા વગર ચાલે તેવું નથી; કોઇ એમની વિરુદ્ધ કહે તો સાંભળશો નહિ."

"તેના કરતાં હું તમને ગવર્નર જનરલ પર ચિઠ્ઠી લખી આપું તો કેમ?"

"શી ચિઠ્ઠી લખી આપશો ?"

"ચિઠ્ઠીમાં એમ લખું કે આ માણસને સરકારી તિજોરીમાંથી એક લાખ રૂપિયા આપજો. કેમકે નાણા વિના એ બહુ દુ:ખી થાય છે."

"તમારે મન તો મશ્કરી છે પણ અમે કામધંધા વગર હેરાન થઈએ છીએ."

"ત્યારે તમે જુદા જુદા અમલદારો પર મારી પાસે અણઘટતી ચિઠ્ઠીઓ લખાવી મારી હાંસી કરવાના પ્રયત્નો કરો છો એ તમારા ધ્યાનમાં નથી આવતું? એવી માંગણી હું કરું તે તેઓ સ્વીકારી શકે?"

"માગણી કરવામાં તમારું શું જાય છે? મારું નસીબ હશે તો કોઇ જગાએ જોગવાઇ થઈ જશે."

"તમારે મન તો એમ કે વાગે તો તીર નહિતર ટપ્પો! હું મૂરખ ગણાઉં તેની તમને ચિંતા નથી."

"સાહેબ, આટલી ઉમ્મરે મારી નોકરી ગઇ. હવે હું શું ધંધો કરું? બરતરફ થયેલા માણસને નોકરીમાં રાખવા કોઇ ખુશ ના હોય એ શું વાજબી છે? પરમેશ્વરને કોઇ કહેનાર નથી કે એ લોકોને આવી કુબુદ્ધિ કેમ આપે છે?"

"મને એવો વિચાર આવે છે કે બધું મૂકી તમને પરમેશ્વર પર લખી આપું કે 'આ માણસને સ્વર્ગમાં દાખલ કરજો. એણે કાંઇ પુણ્ય કર્યાનું તો મારા જાણવામાં નથી. પણ એ મારો ઓળખીતો છે.' પછી તમારે આ દુનિયાની વાતોની કાંઇ પરવા જ કરવાની નહિ, અને તમે સ્વર્ગમાં જઇ તમને થયેલા અન્યાય વિષે પરમેશ્વર સાથે સવાલજવાબ કરજો."

"હજી તો મારે ઘણું જીવવું છે. રસ્તો ખોદનારા મજુરોની હાજરી લખવાની હંગામી નોકરી મને મળે તેવી ચિઠ્ઠી લખી આપો એટલે બસ છે. હું રૂશ્વત લીધા માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રજાએ ગેરહાજર રહ્યા માટે બરતરફ થયો છું એટલું ચિઠ્ઠીમાં સમજાવજો."

ચિઠ્ઠી લઇ તે વિદાય થયો. પણ, સૂર્ય આથમે ને ચંદ્ર ઊગે તેમ તેની પીઠ અદ્રશ્ય થઈ તે તરત એક કંટ્રાટ્રી દાખલ થયો. એણે મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળનું મકાન બાંધવાનો

કોન્ટ્રાકટ રાખ્યો હતો. પણ બાંધકામમાં ચુનાને ઠેકાણે ચારું વાપર્યું હતું. ઇંટો પાકી લાલને બદલે આમરસી વાપરી હતી. લાકડાં મલબારી સાગને બદલે વલસાડી સાગ વાપર્યા હતાં, પાટીયાં આખાંને બદલે કાટવાળા વાપર્યા હતાં. વળીઓ ઓછી જાડાઇની વાપરી હતી. અને સ્ક્રૂને બદલે ખીલા વાપર્યા હતા. પાયા શરત પ્રમાણે ઊંડા કર્યા નહોતા; એવા કારણથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ટ્રાક્ટના પૈસા મળતા નહોતા. મેં પૂછ્યું, "મ્યુનિસિપાલિટી આ વાંધા કાઢે છે તે ખોટા છે?"

"બીજા અદાવતીઆ કંટ્રાટીઓની નનામી અરજીઓ પરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વાંધા કહાડ્યા છે!"

"પણ કોઇએ આ વાંધાના ખરાખોટાપણા વિષે તજવીજ કરી છે?"

"સરકારી ઇજનેર ખાતાના ઓવરસિયરે મ્યુનિસિપાલિટીના લખાણ ઉપરથી તજવીજ કરી છે."

"તેમણે શો રીપોર્ટ કર્યો છે?"

"તેમણે તો લખ્યું છે કે મકાન તદન રદી છે અને પાડી નાખવું જોઇએ."

"એટલે આ વાંધા એમને ખરા લાગ્યા છે?"

"હા, પણ મારા અદાવતીઆની ખટપટથી આ કામ ઊભું થયું છે."

"કામ ઊભું થવાનું કારણ ગમે તે હોય પણ તમે કોન્ટ્રાક્ટ પ્રમાણે બાંધકામ કર્યું નહિ અને નબળું મકાન કર્યું તો તમને મ્યુનિસિપાલિટી નાણાં શી રીતે આપે?"

"સાહેબ, હું માર્યો જાઉં છું. મારે માલ માટે વેપારીઓનાં બીલ ચુકવવાનાં છે અને કડીઆ સુતારના રોજ ચુકવવાના છે. મ્યુનિસિપાલિટી પૈસા ન આપે તો હું શી રીતે નાણું પતાવું? "

"કપટ કર્યું તો તેનું ફળ ભોગવો."

"કપટ શાનું! બધા કંટ્રાટીઓ એમ જ કરે છે. આ તો છીંડે ચડ્યો તે ચોર. કંટ્રાટ પ્રમાણે બધું કામ કરે તો કંટ્રાટીઓ કમાય શું? વચમાંના નાના નોકરોના મન મનાવવાં પડે અને હરીફાઇમાં કંટ્રાક્ટની રકમ તો ઓછી રાખવી પડે. ચસમપોશી વિના ધંધો જ ચાલે નહિ."

"એ નીતિશાસ્ત્ર તમને મુબારક હો. પણ, હું કામમાં શું કરી શકું ?"

"મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી સાહેબ ઉપર આપ ચિઠ્ઠી લખી આપો તો મારું કામ થાય."

"એવી ચિઠ્ઠી લખી આપું કે મ્યુનિસિપાલિટીનું હિત બગાડી આ માણસને નાણાં આપજો?"

"સેક્રેટરી સાહેબ તો ધારે તે કરી શકે."

"શું ધારે? તમારા બાંધકામ માટે ઇજનેર ખાતાએ રીપોર્ટ કર્યો હશે, એમણે પોતે રીપોર્ટ કર્યો હશે, સરકારી ઓવરસિયરે રિપોર્ટ કર્યો છે, તે છતાં તમને નાણાં આપવાનું શી રીતે ધારે?"

"બધા કાગળ એક જ તુમારમાં છે."

"તેથી શું?"

"એ તુમાર ગુમ થઈ જાય તો હું બીજા સારા રીપોર્ટ મેળવી શકું."

"સેક્રેટરી સાહેબને દગો કરવા ચિઠ્ઠી લખું એવી સૂચના કરતાં શરમ નથી આવતી?"

"સાહેબ હું માર્યો જાઉં છું. બચરવાળ છું ગરીબ માણસ છું. આપ ભલામણ ન કરશો પણ ચિઠ્ઠી લખી આપો તો બસ છે. તે ચિઠ્ઠી લઇને સેક્રેટરી સાહેબને આપીશ. ચિઠ્ઠીમાં ગમે તે લખજો."

"ગમે તે લખીશ તો ચાલશે."

"હા સાહેબ."

"નોટ પેપર લઇ તે પર ચિઠ્ઠી લખી આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવી :"આ ચિઠ્ઠી લાવનાર જે માગણી કરે છે તે એવી અઘટીત છે કે હું તેની ભલામણ કરું જ નહિ પણ ગરજવાનને અક્કલ નથી હોતી અને સ્વાર્થથી અંધાપો આવે છે તેના નમુના તરીકે આ માણસને આપની પાસે મોકલું છું. એ કહેશે તેથી આપને ક્રોધ ચઢશે પણ કામના બોજામાં રમુજ પણ થશે.

"તે બોલી ઉઠ્યો, "સાહેબ! આવી ચિઠ્ઠી?"

"તમે તો કહો છો ને કે ગમે તેવી ચિઠ્ઠી લખશો તો ચાલશે."

"ગમે તેવી એટલે મને ગમે તે રીતે ફાયદો કરે તેવી."

"હવે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો તમે કરવા ધારેલા દગા વિશે હું પોલીસને ખબર આપીશ."

કંટ્રાટી ચાલ્યો ગયો. "ગમે તેવી" ચિઠ્ઠી પડી રહી.

ચિઠ્ઠીના પ્રાર્થયિતાઓની ‘લેવી’ સાંજ સુધી ચાલુ રહી. નોકરી માટે, બદલી માટે, ઘર ભાડે આપવા માટે, વરકન્યાના સગપણ માટે, મફત મોતીઓ કાઢવા માટે, વેપારની ભાગીદારીમાં સામેલ કરવા માટે, કરામાં બારણું મુકવા દેવા માટે, વગેરે કામ કરવા માટે ભલામણની ચિઠ્ઠીઓ માગનારા એક પછી એક આવતા જ ગયા. મને શક પડ્યો કે મારે બારણે કોઇએ પાટીયું માર્યું હશે કે "આ ઠેકાણે ચિઠ્ઠીઓ અપાય છે." તે માટે હું ઓટલે જઇને જોઇ આવ્યો પણ એવું પાટીયું જોવામાં આવ્યું નહિ. પ્રાતઃકાલે આશા રાખી હતી કે આજે રજા છે. તેથી આરામ લેવાશે, નવલકથા વંચાશે, અને દહાડાની થોડી ઉંઘ લેવાશે તે બધી આશા વ્યર્થ ગઇ. સૂર્યાસ્ત થતો હતો ત્યારે સ્વ. મણિશંકરના ‘વસંતવિજય’માંના એક શ્લોકમાં થોડા શબ્દ બદલી હું ઉચ્ચારવા લાગ્યો,

"ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ ચિઠ્ઠીમાં હાલ નહાય છે ! હાય ! એક જ આ મારા હૈયામાં કૈક થાય છે."

ચિઠ્ઠી લખી આપવાનો હક કોઇને વેચાતો લેવો હોય તો એક પૈસા માટે ‘કુલ અભરામ ન દાવે અઘાટ’ વેચાણ કરી આપવા હું ખુશ છું.

-0-

પાયાની કેળવણી/નિવેદન

જેની પાસે જીવન વિષે આમૂલાગ્ર વિચાર હોય, જિજ્ઞાસા હોય, અને તેની સાધના માટે સતત પુરુષાર્થ હોય, તેની પાસે કેળવણી વિષે અમુક દર્શન છે જ, એમ કહેવામાં કશી ભૂલ નથી લાગતી. હા, તે માણસ શિક્ષણશાસ્ત્રની અથવા માનસશાસ્ત્રની અથવા માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા કદાચન વાપરતો હોય - ન વાપરી જાણતો હોય; પરંતુ પરિભાષા દર્શન નથી. પરિભાષા હોવા છતાં દર્શન ન હોય, અને દર્શન હોય તો પરિભાષાની ગરજ મર્યાદિત બની જાય છે; દર્શન પોતાની ભાષા સરજી લે છે. ગાંધીજી આ પ્રકરના કેળવણીકાર હતા. એવાને મન, જીવનની ખરી કેળવનીમાં અને જીવનના સાફલ્ય માટેની સાચી સાધનામાં ફરક નથી હોતો. માત્ર, એ સાધનાને શાળા-ગત કરવાની રહે એટલું જ. ગાંધીજીએ આમ કરવાનો પ્રયત્ન લગભગ એમની આખી ઉંમર કર્યો છે. તેઓ સમજણા અને જવાબદાર થયા ત્યારથી પોતાના વ્યક્તિગત વિકાસને અંગે અને બાળકોની જવાબદારી લેવાને થઈ ત્યારથી તેમના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ, તેમણે આખી જિંદગી કેળવણીનું કામ કર્યું છે, એમ કહી શકાય. એમના सत्यना प्रयोगो ની નોંધ, એ રીતે જોતાં, એમના 'કેળવણીના પ્રયોગો'ની જ નોંધ છે.

ઉપરાંત જેને સામાન્ય રીતે શિક્ષણ કહેવાય છે તેને અંગે પણ તેમણે સારી પેઠે લખ્યું છે. એ બધાં લખાણોમાંથી, તેના નિચોડરૂપે ગ્રંથો અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, જેમાં ગાંધીજીના શિક્ષણ વિષયક વિચારો ઠીક ઠીક સમગ્રતાપૂર્વક મળી રહે છે -

૧. ખરી કેળવણી ૨. કેળાવણીનો કોયડો

એમાં મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસની દૃષ્ટિએ શિક્ષણના સિદ્ધાંતનું તથા તેના વિવિધ અંગોનું નિરૂપણ થયું છે. સને ૧૯૨૦થી ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો જે મહાન પ્રયોગ શરૂ કર્યો, તેનો પણ સાંગોપાંગ ખ્યાલ આવી જાય છે.

૧૯૩૭ પછી શિક્ષણમાં બે મુખ્ય બાબતો તરફ ગાંધીજીને ખાસ ધ્યાન આપવાનું થયું - ૧ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર ૨. રાષ્ટ્રની સાર્વત્રિક કેળવણી. એટલે એ બે અંગે તેમણે આ દસકા દરમિયાન વિશેષ ચર્ચા કરી અને દેશમાં પણ તેનું જબરું આંદોલન ચલાવ્યું.

તેમાંની પહેલી બાબતના વિચારો નિરૂપતાં લખાણોનો સંગ્રહ - राष्ट्रभाषा विषे विचार - આ અગાઉ બહાર પડી ગયો છે. બીજી બાબતનાં લખાણોનો સંગ્રહ આ હવે બહાર પડે છે.

આ રીતે જોતાં આ બીજા સંગ્રહની અત્યારે બહુ જરૂર છે. ઈ.સ. ૧૯૩૭માં વર્ધા શિક્ષણ યોજના અથવા તો પાયાની કેળવણીનો જન્મ થયો. ઉમંગ અને શ્રદ્ધાથી બે ત્રણ વરસ એનું કામ ચાલ્યું પછી રાજકીય પલટાની સાથે આ કામ લગભગ ૧૯૪૬-૪૭ સુધી ગોટાળામાં ગબડ્યા કર્યું. જાતજાતના નવા અર્થો ને નવા નવા આડ-ફાંટા ઊભા થયા. ૧૯૪૭થી પાછું સરકરોએ આ કામને સમારી લેવા માંડ્યું છે. એટાલે ખરું જોતાં ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૭ નો દસકો, વર્ધા શિક્ષણ યોજનાના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ચૂંથાઈ ગયો હતો એમ કહી શકાય. અને વ્યવસ્થિત પ્રયોગ ૧૯૪૭માં આઝાદી આવ્યા પછી શરૂ થાય છે. એમ કહીએ તે ખોટું નથી. તે વખતે ગાંધીજા ના વિચારો ખરેખર શા હતા. તેનું મનન કરવું જોઈએ. જેથી નીતિની બાબતમાં વચલાં વરસોમાં જે આડાઅવળી કે આધીપાછી થઈ હોય તે પ્રજા તથા સરકરને સાફ જણાય.

વર્ધા યોજના રૂપે ગાંધીજીએ જે વિચારો રજૂ કર્યા, તે એમના પૂર્વ વિચારોથી કે શિક્ષણ-પ્રયોગથી સાવ નોખા અને નવા જ હતા એવું નથી. કાંઈ ફેર હોય તો તેમની ભૂમિકાને લઈને. ૧૯૨૦થી તે પ્રયોગો ગાંધીજીએ શરૂ કર્યા, તે દેશમાં સ્વરાજ લાવવાને માટેના શિક્ષણના. ૧૯૩૭ પછી એ ભૂમિકા આપોઆપ ફરી અને તે સ્વરાજ આવ્યું. તેના શિક્ષણના એટલે કે, ફેલામ્ જે મર્યાદા હતી તે મટીને દેસહ્વ્યાપી વિચાર અને પુન્ર્ઘટનાની ભોમિકા લેવાની થઈ. તેમણે જ કહ્યું છે કે,

"મેં રજૂ કરેલો શિક્ષણક્રમ પણ રચનાત્મક કાર્યનો મોટો અંશ છે. જે રૂપ તેને હું અત્યારે આપી રહ્યો છું, એ મહાસભાએ અપનાવ્યું છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ હું જે લખી રહ્યો છું તે ૧૯૨૦થી રાષ્ટ્રીય શાળાઓને વિષે જે કંઈ મેં કહ્યું છે ને લખ્યું છે, તેના મૂળમાં છુપાયેલું હજ હતું. એ મારી પાસે વખત આવ્યો એટલે એકાએક પ્રગટ થયું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે."

એટલે વર્ધા યોજનાનો સાંગોપાંગ આભ્યાસ કરવા ઈચ્છનારે તેમનાં શરૂમાં કહેલાં બમ્ને પુસ્તકો પણ જોવાં જોઈએ. તો તેમાંથી તેમને યોજનાની આખી ભૂમિકા મળી રહે. પરંતુ, આજે સૌને સારુ ખાસ જરૂર એ છે કે, ગાંધીજીએ જે વસ્તુ અત્યારની જરૂરિયાત પ્રમાણે

રજૂ કરી, તે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજી લેવી જોઈએ. તેમાં ફેરફારો કરવાની ના ન હોઈ શકે; પરંતુ જો કોઈ ફેરફાર નિચારીએ તે તેમાં સુધારો કરવાપણું હોવું જોઈએ, યોજનાના મૂળ ઉદ્દેશને કથાળે એવું કાંઈ ન હોઈ શકે. આવું શુદ્ધ પ્રયાણ કરવું હોય તો વર્ધા યોજના વિષે ગાંધીજીએ જે લખ્યું, તે એક ચોપડી તરીકે મળે, તો તે અભાસીઓ, કેળવણીકારો, શિક્ષકો તથા અધ્યાપન મંદિરો વગેરે બધાંને કામ લાગી શકે.

વર્ધા યોજનાનો અમલ કરવામાં આજે જે મોટી અડચણ છે, તે ગાંધીજીએ પોતે પણ સાફ કહી છે. હરેક ક્રાંતિકારી પગલામાં હોય છે તેજ ઉપકારની એ છે, દરેક પુનર્ઘટનાને નસીબે એ ચોંટેલી જ હોય છે. એ છે જૂનું ચાલુ રૂઢિગત શિક્ષણતંત્ર અને તેમાંથી નીપજતાં મૂલ્યો તથા ગંઠાઈ ગયેલા હિતસંબંધો એમના શબ્દો ટાંકુ :-

"... તમારી મુશ્કેલીઓ હું જાણું છું. જે લોકો (કેળવણીની) જૂની રૂઢિગત પરંપરામાં કેળવાયા છે અને ઊછર્યાં છે, તે લોકો સહેજમાં એક તડાકે તેનાથી તદ્દન જુદે રસ્તે ફંટાઈ ન શકે."

આથી જ, દા૦ ત૦, અંગ્રેજીને પ્રથમનાં સાત વરસના ભણતરમાંથી દૂર કરવાનું પગલું ૧૯૩૭થી ગાંધીજીએ સાફ કહેલું કે તદ્દન જરૂરી છે, છતાં દસે વરસે ૧૯૪૭માં તે ભરાયું અને ભરાયું ત્યાં જ પાછું અધકચરું કરી મુકાયું. શ્રદ્ધા- અને નિષ્ઠા -જન્ય અડગતા વગર આ અડચણ દૂર ન થઈ શકે એવી છે. તેથી જ તેમણે પ્રધાનોને તથા શિક્ષણખાતાને સલાહ આપી હતી કે,

"હું પ્રધાનનાના હોદા પર હોઉં તો એવી વ્યાપક સૂચનાઓ આપી દઉં કે, હવે પછી કેળવણીને લાગતી સરકારની બધી પ્રવૃત્તિ પાયાની કેળવણીને ધોરણે તેની દિશામાં ચાલશે... ઇન્સ્પેક્ટરો અને અમલદારોને આ નીતિ કે આ કેળવણી વેષે શ્રદ્ધા ન હોય, અથવા વફાદારીથી નવી નીતિનો અમલ કરી તેને પાર પાડવાની તેમની ના મરજી હોય , તો તેમને હું રાજીનામું આપી સરકારની નોકરીમાંથી અળગા થવાની છૂટ આપું. પણ પ્રધાનો પોતાનું કામ બરાબર જાણતા હોયાને તેની પાછળ તન તોડીને હોંશથી તેમ જ ખંતથી મંડે, તો આવું કરવાની જરૂર પડે એમ મને નથી અલગતું, પણ એટલું સાફ સમજવું જોઈએ કે, ઑફિસની ખુરશીમાંથી બેઠે બેઠે એક પછી એક હુકમો છોડવાથી આ કામ બનવાનું નથી."

આના કરતાં મોટી અડચણ તો ઉદ્યોગ શિક્ષણ અને તે વાટે કેળવણી શી રીતે અપાય, એ મૂળ વિચારના અમલ અંગે આવી છે. ઉદ્યોગ એક સાધન છે, તે સાથે જ એ સાધ્ય છે. બીજા વિષયો માટે એમ નથી. એટલે ઉદ્યોગને એક સાદ્ય તરીકે બરોબર શીખવવો જોઈએ. તેનું કામ વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ. એમ થાય તો જ કેળવણીના સાધન તરીકે તે પોતાની શક્તિ દાખવી શકે. જૂની કેળવણી-પદ્ધતિને શ્રમ અને જાતમહેનતની સૂગ છે; તેમાં ઊંચનીચભાવ દાખલ થયો છે. આથી શાળાઓમાં ઉપર બતાવેલી દ્રષ્ટિએ ઉદ્યોગ ન ચાલ્યો. અને બીજી બાજુથી તેને સાધન તરીકે વાપરવા માટે, અનુબંધને નામે એક વિચિત્ર બાજુ જ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને હાથે નિર્માણ થઈ. 'ઍક્ટિઇવિટી' અને 'પ્રોજેક્ટ' પદ્ધતિ જોડે તેને સાંકળવામાં આવી. આમ કરીને પણ શિક્ષણ તો તે ઢબેય ઝાજું ન સુધર્યું, અને ઉદ્યોગને કેવળ પ્રયોગશાળાના એક પ્રયોગ રૂપે કર્યા પછી તેને વિષે જાતજાતની માહિતીની વાતો અને ચોપડીઓ પર જ શિક્ષનપદ્ધતિ પાછી વળી ગઈ. અને નિયત અભ્યાસક્રમ તો છેવટે કરવો જોઈએ, એટલે ઉદ્યોગ પર ક્રમિક કાપ પદતો ગયો. વાચક જોશે કે, ગાંધીજીના લખાણોમાં 'અનુબંધ' શબ્દપ્રયોગ નથી. તે તો ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી કહે છે, અને તે સમજપૂર્વક ઉદ્યોગ કરીએ તો અભ્યાસક્રમ જેવી વસ્તુ તેમાંથી જે રીતની બને તે સાચો સહજ અભ્યાસ છે, એમ તેમણે કહ્યું. ચાલુ શિક્ષણપ્રથામાં અભ્યાસક્રમનું સ્થાન આ રીતનું નથી. અમુક અભ્યાસક્રમ વરસમાં થાય એમ તે પ્રથમ ઠરાવે છે; વર્ધા પદ્ધતિનો અર્થ તે અભ્યાસક્રમને અનુબંધથી ચલાવવો એમ તે માને છે તથા ભણતરની જૂની કલ્પના પણ ગઈ નથી. ગાંધીજીનાં લખાણોનો આ સંગ્રહ એ બાબતમાં ખૂબ વિચારપ્રેરક બનશે, એમાં શંકા નથી,

એક બીજી વસ્તુ પણ આ સંગ્રહથી સ્પષ્ટ થશે. વર્ધા યોજના શિક્ષણ પદ્ધતિ નથી; તેનાથી ક્યાંય વધારે એ છે. એ હિંદના આખા પ્રજાકીય સવાલને પહોંચી વળવાને માટેનો શિક્ષણ દ્વારા માર્ગ છે. તેથી જ ગાંધીજીએ તેને હિંદ માટેની પોતાની પરમ ભેટ કહી હતી. આનું રહસ્ય એમનાં આ લખાણોનો સંગ્રહ બતાવશે.

કોઈ દેશની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રથાના મૂળમાં જોઈએ તો અમુક શ્રદ્ધા, અમુક દૃષ્ટિ, અને તેને અનુરૂપ પ્રયોજન ને ઉદ્દેશ રહેલાં હોય છે. શિક્ષન પ્રથા તે ઉપરથી ખીલે છે ને પોતાનો ઘાટ પકડે છે. જેવી શ્રદ્ધા, જેવી દૃષ્ટિ, તેવો ઘાટ કાળાંતરે થવાનો જ. અત્યારે આપણે ત્યાં જે ચાલે છે તેની શ્રદ્ધા અને દૃષ્ટિ મૅકોલેની આપેલી છે; તેનું પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ, અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ આપણા દેશમાં જે જમાનો રચ્યો છે તેની જરૂર પૂરી પાડવી એ છે. એ અરૂર રાષ્ટ્રહિતની ન હતી. એનું પ્રયોજન આખા દેશમાં બધા સ્વતમ્ત્ર, સમજુ

અને કામગરા બની લોકશાહી પ્રજા બને તે નહોતું. એ જમાનો હવે ગયો છે અને સ્વરાજ તથા લોકશાહી આવ્યાં છે; તો ઉઘાડી વાત છે કે, ઉપરની બધી વસ્તુઓમાં પલટો આવવો જોઈએ. પણ તે બદલાયો નથી; બદલી શકાતો નથીલ; કેમકે શ્રદ્ધા ખૂટે છે. મૅકોલેએ આપેલો આત્મા છે તે કાલગ્રસ્ત થઈ ગયો છે. છતાં તેનું ખોખું ખેંચાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક વર્ગહિતે આરામ જુએ છે. એટલે મીરાંબાઈના ભજનની પેલી કડી જેવા હાલ આપણા શિક્ષણતંત્રના થયા છે -

'ઊડી ગયો હંસ, પીંજર પડી તો રહ્યું.'

પાયાની કેળવણી આમાં આત્મા પૂરવા માટે છે. એ કામ ગાંધીજી જેવા જ કરી શકે. તેથી જ તેનો વખત ૧૯૩૭માં આવતો લાગ્યો તેની સાથે તેમની પ્રતિભામાંથી સહજપણે આ યોજનાનો મંત્ર પ્રગટ્યો. એનો સાચો અર્થ સમજવામાં આ સંગ્રહ મદદરૂપ થશે.

સંગ્રહના લેખોને પાંચ ખંડો વહેંચવામાં આવ્યા છે. બધા લેખો સળંગ વાંચતાં તેમની જેવી ફૂલગૂંથણી સૂઝી, તે પરથી એ પાડ્યા છે તેમાં કોઈ અગાઉથી કરેલી કલ્પના કે ગોઠવણી નથી. ૧૯૩૭માં પહેલું આ આયોજનનું મંડાણ થયું ત્યારથી ૧૯૪૭ સુધીમાં ગાંધીજીએ આ વિષે કરેલી ચર્ચા એમાં આવી જાય છે. ૧૯૪૭ સુધીમાં ગાંધીજીએ આ વિષે કરેલી ચર્ચા એમાં આવી જાય છે. ૧૯૪૭થી આ કામ આગળ લેવા માટેની વિચારણા પણ તેમણે કરી છે; તે અલગ ખંડ રૂપે અંતે આવે છે. તો આજે પણ આપણને પૂરી માર્ગદર્શક છે. એમ આ ચોપડી વર્ધા યોજના વિષે ટૂંકમાં છતાં બધી રીતે પૂરો ચિતાર આપે એવી પરિપૂર્ણ છે.

વધુ એક વસ્તુ કહેવાની રહે છે. વર્ધા શિક્ષણ યોજના એટલે માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીનો નવો નમૂનો, એવી સમજ કેટલાકની હોય એમ લાગે છે. એ ભૂલભરેલી છે, એ પણ આ ચોપડી પરથી વાચકને જણાશે. તેમાં આખા શિક્ષણની પુનર્ઘટનાનો રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો અમલ શરૂથી કરવા માંડીએ તો આગળ આપોઆપ જરૂરી વાતાવરણ તૈયાર થાય અને રસ્તો મળે એટલે જ પ્રાથમિક કે પાયાની કેળવણીનો વિચાર પહેલો અને વિગતે કર્યો છે. બાકી વાચક વાચશે તો જણાશે કે , ઈ.સ. ૧૯૩૭-૩૮માં જ્યારે ગાંધીજીએ વર્ધા પરિષદમાં રજૂ કરવાને માટે શિક્ષણમાં ક્રાંતિની પોતાની સૂચના કરી, ત્યારે તેમાં સમગ્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિ રાખીને આલોચના કરી હતી. અને તેમાં તેમણે શિક્ષણક્રમના બે ભાગ કર્યા હતા -

૧. સાર્વત્રિક શિક્ષણ કે જે બધા નાગરિકોને મળે, જેને 'પાયાનું કે બુનિયાદી શિક્ષણ' કહેવામાં આવ્યું.

૨. ત્યાર બાદનું આગળનું વિશેષ શિક્ષણ જેને આપને ત્યાં 'ઉચ્ચ' કહ્યા કરીએ છીએ કે જે "શિક્ષણમાં અનેક ઉદ્યોગ, કારીગરીની કળાઓ, સાહિત્ય અથવા લલિતકળા વગેરેમાં રાષ્ટ્રને આવશ્યક એવું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી શકાય."

સાર્વત્રિક શિક્ષણ હિંદના દરેક બાળકને મલે; તેની માત્રા લગભગ 'મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી' જેટલી કે (જો ઉદ્યોગ-પદ્ધતિથી કામ ચાલે તો) સહેજે તેથી વધુ હોવી જોઈએ, એમ કલ્પ્યું છે. આ ભાગનું કામ સરકાર સંભાળે અએ તેની પદ્ધતિ એવી યોજે કે જેથી વિદ્યાર્થી પોતાના ચારિત્ર્ય અને શિક્ષણના સંગઠનની સાથે સાથે તેને સ્વાવલંબી પણ કરી શકે.

બીનો વિશેષ શિક્ષણનો ભાગ ગાંધીજી ખાનગી સાહસ પર મૂકે છે. આ સૂચનાથી યુનિવર્સિટીવાળા લોક ખૂબ ગભરાયા હતા. પરંતુ એ વસ્તુ તો ગાંધીજીની કલ્પનામાં બુનિયાદી વિભાગ સાથે એક સળંગ ચીજ હતી.

અને વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ તો હિંદના આધુનિક શિક્ષણતંત્રમાં ઉચ્ચ ગનાતા શિક્ષને એવું માથાભારે સ્થાન પચાવી પાડ્યું છે કે, તે વિસે ધરમૂળથી નવો વિચાર કર્યા વિના છૂટકો ન થાય. ગાંધીજીની યોજનામાં અંગ્રેજીના સ્થાન વિષેનો વિચાર, નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવા વિષે વિચાર, સ્વભાષાના માધ્યમનો સહજ સિદ્ધાંત, સ્વાવલંબન અને જાતમહેનતનું તત્ત્વ રાષ્ટ્રભાષા, - આબધું શિક્ષણના આ ઉચ્ચ ગનાતા ભાગને સ્પર્શે છે, અને તે એનો અનિવાર્ય ભાગ છે.

૧૯૩૭માં તેમણે આ સળંગ ચિત્ર ટૂંકાક્ષરીમાં રજૂ કર્યું ખરું પણ ત્યારે તેમણે તેની મર્યાદા આંકીને એક વાર તો કામને આગળ લીધું -

"મારી સૂચનાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી તેમ જ કૉલેજની કેળવણી બંનેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ આપણે મુખ્યત્વે વિચાર પ્રાથમિક કેળવણીનો કરવાનો રહેશે. મેં પ્રાથમિક કેળવણીમાં માધ્યમિક એટલે હાઈસ્કૂલની કેળવણીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે, કેમ કે આપણે ગામડાંમાં થોડાંક મૂઠીભર લોકોને જો કેળવણી જેવું કંઈક મળતું હોય, તો તે

પ્રાથમિક કેળવણી છે . . . . જે ક્ષણે આ મુખ્ય પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે, તે ક્ષણે જ કૉલેજની કેળવણીના પ્રશ્નનો પણ નિકાલ આવી જશે. . . . "

એ વખતે ૧૯૩૭માં આમ મર્યાદિત કરીને લીધેલા કામને જ્યારે ફરી ૧૯૪૭માં તાર સાંધવાનો આવ્યો, ત્યારે તેમણે મનુષ્યની આજીવન કેળવણીનો આખો નક્શો આંક્યો, ને એમાં પાયાની કેળવણી કેવી વધ્યવર્તી સૂર્ય સમાન છે તે બતાવ્યું. આવું સ્થાન એને ખરેખર જો આપી શકીએ, તો તેમાં આગળના કામના કોયડાનો ઉકેલ સંતાયો છે, એમ પણ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે; અને એ કામ દેશ આગળ હવે છે એમ જણાવીને તે ગયા.

આ ચોપડી આ લાંબી કથાને સુરેખ રજૂ કરે છે. એનાં પ્રકરનો આમ તો તે લખાતાં જતાં હતાં ત્યારે *हरिजन*માંથી વાંચ્યા હતાં. પરંતુ તેમને આ ચોપડી રૂપે વાંચવા સળંગ બધાં જોવાથી જે ચિતાર આવ્યો, તેવો ત્યારે આવ્યો નહોતો. એ પણ જોયું કે, ગાંધીજીને પોતાના વિચારની રજૂઆત કરવાને માટે જે કહેવું છે તે આટલામાં સ્પષ્ટ રીતે આવી જાય છે. તેથી સંપાદન કરતાં મળેલો આ ચિતાર આટલા લંબાણથી મેં અહીં નોંધ્યો છે. એમાંથી વાચકને પાયાની કેળવણીના પ્રયોગની દસવરસની વિચારયાતાનો કાંઈક નક્શો પણ મળી રહેશે માનું છું.

૭-૮-'૫૦

મગનભાઈ દેસાઈ

સ્વર અને વ્યંજન

વિચારોની આપલે કે પોતાની ઈચ્છિત વાત અન્યને જણાવવા માટે માનવ પ્રજાતિમાં સંભાષણ એક પ્રમુખ અંગ છે. વિશ્વની કોઈપણ ભાષા/બોલીને બોલવા કે શ્રાવ્ય સ્વરૂપ આપવા માટે જરુરી છે નાદ, અવાજ કે ધ્વનિ. માનવ પ્રજાતિ દ્વારા આ ધ્વનિ પ્રાયઃ ગળામાંથી નીકળે છે. આ ધ્વનિ હવાની મદદ વડે ઉત્પન્ન કરાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ દ્વારા ઉત્સર્જિત હવાનો ઉપયોગ કરી સ્વર પેટી વડે ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરાતો હોય છે.

ઉચ્છ્વાસીત હવા વડે બહાર નીકળતી હવા કોઈપણ જગ્યાએ અટક્યા વગર નીકળે અને જે ધ્વનિ નીકળે તે ધ્વનિઓને 'સ્વર' કહેવાય છે. અ,આ,ઈ વગેરે બોલતી વખતે નીકળતી હવાને ક્યાંય પણ અટકાવ્યા વગર નીકળે છે આ બધાં સ્વર છે.

એ જ રીતે બહાર નીકળતી હવા જો ક્યાંય પણ અટકીને કે ઘસાઈને નીકળે અને એને કારણે જે ધ્વનિઓ પ્રગટે તેને વ્યંજનો કહેવાય છે. અથવા તો એવો ધ્વનિ કે જેને લંબાવતાં તેનો અંત સ્વર થઈ ને આવે તે સ્વર છે. ક્ થી ળ્ સુધી અક્ષરો એ ગુજરાતી ભાષાના ૩૪ વ્યંજનો છે.

ગુજરાતીમાં કુલ ૪૨ બેતાલીસ મૂળ અક્ષરો છે. એમાં આઠ સ્વરો અને બાકીના ૩૪ વ્યંજનો છે.

સ્વર

કુલ સ્વર 13 છે,માન્ય સ્વર 11 છે અને પ્રબોધ પંડિત ના મતે સ્વર 8 છે, સ્વર એ સ્વતંત્ર ધ્વનિ છે અને તેના ઉચ્ચાર માટે એ કોઈના પર આધારિત નથી. તેને સ્વતંત્ર રીતે બોલી શકાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'અ', 'આ', 'ઇ', 'ઈ', 'ઉ', 'ઊ', 'એ' અને 'ઓ' એમ ૮ સ્વર છે.

'ઐ' અને 'ઔ' એ બંને સ્વરો અ + ઇ અને અ + ઉ મળીને બનતા હોઈ એમને પણ સ્વતંત્ર સ્વર ગણાતા નથી.

સ્વરના ઉચ્ચાર વખતે હવા ક્યાંય પણ રોકાતી નથી,કે પછડાતી નથી તેને લીધે જ સંગીતમાં જ્યારે આલાપ લેવાના આવે ત્યારે સ્વરનો જ આશરો લેવાય છે કારણ કે એને ઉચ્ચારવામાં હવાને ક્યાંય કરતાં ક્યાંય અટકાવ થતો જ નથી.

ઉચ્ચાર સ્થાન પ્રમાણે સ્વરોને આ પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરાય છે.

ઉચ્ચાર સ્થાનસ્વર !	
કંઠ્ય	અ તથા આ
તાલવ્ય	ઈ
મૂર્ધન્ય(તાળવા વચ્ચે- દાંત)	ઋ
ઔષ્ઠ્ય	ઉ
કંઠ્ય તાલુ +	એ અને ઐ
કંઠ્ય ઔષ્ઠ્ય +	ઓ અને ઔ

વ્યંજન

તેનાથી વિપરીત વ્યંજનો એટલે કે 'ક્' થી લઈને 'ળ્' સુધીના બધા જ વ્યંજન સ્વતંત્ર રીતે બોલી શકાતા નથી. વ્યંજનને પૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારવા માટે સ્વરનો આશરો લેવો પડે છે. આપણે જ્યારે ક બોલીએ છીએ ત્યારે ક્ + અ મળીને ક થાય છે. 'કામ' એવો શબ્દ બોલવા માટે ક્ + આ તથા મ્ + અ એમ ઉચ્ચાર કરાય છે. એટલેકે ક્ + અ = ક થાય છે. વ્યંજન એકલા કદી ઉચ્ચારી શકાતાં નથી! અ ને ભેળવ્યા વિના માત્ર 'ક્' બોલી જુઓ! જીભ કંઠ પાસે જ અટકી જશે!

આપણે જેને કક્કો, વર્ણ કે વ્યંજન કહીએ છીએ તે ક થી જ્ઞ સુધીના અક્ષરોમાં ક્ષ અને જ્ઞ બંને હકીકતે ક્ + ષ્ +અ =ક્ ષ અને જ્ + ઞ્ + અ= જ્ઞ હોય છે અને તેમને સ્વતંત્ર વ્યંજનો ગણવામાં આવતાં નથી.

વ્યંજન વર્ગીકરણ

ગુજરાતે ભાષામાં ૩૪ વ્યંજનો છે. વ્યંજન ઉચ્ચારણ વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસ દરમ્યાનની હવા જ્યાં પણ અટકી અથવા ઘસાઈને અથડાઇને બહાર આવે છે તે સ્થાનના નામ પરથી વ્યંજનોને વર્ગીકૃત કરાયા છે. દા.ત. તાલવ્ય વ્યંજનો અને ઔષ્ઠ્ય વ્યંજનો અનુક્રમે તાળવા અને હોઠ પાસે હવા અટકવાને કારણે એ નામથી ઓળખાય છે. આમ આવ્યંજનોને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરાય છે અને તેમના વર્ગ પડાયાં છે.

વર્ગઉચ્ચાર !નામ ! !વ્યંજનો !સ્થાન				
કવર્ગ-	કંઠ્ય કે કંઠ-સ્થાની	ગળું	ક ખ ગ ઘ ઙ	કંઠના સ્થાને જીભ અટકે
ચવર્ગ-	તાલવ્ય કે તાલુસ્થાની-	તાળવું	ચ છ જ ઝ ઞ	તાળવા પાસે જીભ અટકે
ટવર્ગ-	મૂર્ધન્ય કે મૂર્ધાસ્થાની-	તાળવાની નીચે અને દાંતની ઉપરનો ભાગ	ટ ઠ ડ ઢ ણ	મૂર્ધા સ્થાને જીભ અટકે
તવર્ગ-	દંત્ય કે દંત-સ્થાની	દાંત	ત થ દ ધ	દાંતના સ્થાને જીભ અટકે

			ન	
પવર્ગ-	ઔષ્ઠ્ય કે ઓષ્ઠસ્થાની-	હોઠ	પ ફ બ ભ મ	હોઠના સ્થાને હવા અટકે
અર્ધસ્વર	-	-	ય ર લ વ	
ઊષ્માસ્વર	-	-	શ ષ સ	
મહાપ્રાણ	-	-	હ ળ	

આ વ્યંજનોને શાસ્ત્રીય રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે.

રસાયણશાસ્ત્રના આવર્તન કોઠા માફક આપણી વર્ણમાળા પણ આવર્તી ગુણધર્મના નિયમ અનુસાર રચાઈ છે. કક્કામાં વર્ણો કે વ્યંજનોને પાંચે હરોળ અને પાંચ સ્તંભોમાં ગોઠવાય છે. આમાં ત્રણ મહત્ત્વના વિભાગોનો હોય છે. (૧) ઘોષ-અઘોષ વ્યંજનોનો; (૨) અલ્પપ્રાણ-મહાપ્રાણ અને (૩) અનુસ્વારોનો

તેમની ગોઠવણી આ પ્રમાણે થયેલી છે.

વર્ગ!(કઠોર) અઘોષ!અઘોષ !(મૃદુ) ઘોષ !(મૃદુ) ઘોષ !(કઠોર) !ઉચ્ચાર સ્થાન !અનુસ્વાર
!અલ્પ!પ્રાણ-મહા !પ્રાણ-અલ્પ !પ્રાણ-મહા !ણપ્રા-

કવર્ગ-	ક	ખ	ગ	ઘ	ङ	કંઠ્ય
ચવર્ગ-	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	તાલવ્ય
ટવર્ગ-	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	મૂર્ધન્ય
તવર્ગ-	ત	થ	દ	ધ	ન	દંત્ય
પવર્ગ-	પ	ફ	બ	ભ	મ	ઓષ્ઠ્ય

પ્રથમ બે સ્તંભ અઘોષ અક્ષરોના છે બીજા બે સ્તંભ ઘોષ અથવા સ-ઘોષ અક્ષરોના છે

બંને ઊભા સ્તંભનો પ્રથમ ઉપસ્તંભ અલ્પપ્રાણ અને બીજો ઉપસ્તંભ મહાપ્રાણ અક્ષરોનો છે. અર્થાત્ ડાબી બાજુએથી પહેલો અને ત્રીજો સ્તંભ અલ્પપ્રાણ અને બીજો અને ચોથો સ્તંભ મહાપ્રાણ અક્ષરોનો છે.

છેવટનો સ્તંભ અનુસ્વારીત અક્ષરોનો છે.

- આ વ્યંજનો ઉચ્ચરતી વખતે જીભનું ટેરવું મુખના જુદા જુદા ભગને સ્પર્શે છે માટે અમને "સ્પર્શ વ્યંજનો" પણ કહેવાય છે.
- આ વ્યંજનોનો સમાવેશ પાંચ વર્ગોમાં થયેલ છે માટ તેમને "વર્ગીય વ્યંજનો" પણ કહે છે.

અઘોષ – સઘોષ અક્ષરો (ઘોષ)

પહેલાં અને બીજા મુખ્ય સ્તંભના એટલે કે 'ક', 'ખ' અને 'ગ', 'ઘ' અક્ષરને કાનમાં આંગળી ભરાવીને જરા મોટે સાદે બોલો. અઘોષ સ્તંભના કોઈ પણ અક્ષરને કાનમાં આંગળીઓ ભરાવીને બોલો અને ઘોષ ખાનાના પણ કોઈપણ અક્ષરને એ જ રીતે

ઉચ્ચારી જુઓ. બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ વરતાશે! સઘોષ અક્ષરોના ઉચ્ચાર વખતે ગળાનો હૈડીયો વધુ ઘેરો અવાજ કાઢશે જ્યારે અઘોષ અક્ષરોના ઉચ્ચાર વખતે હૈડીયો શાંત જેવો જણાશે!

આમ, જે વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી રણકો (કે ઘેરો અવાજ)સંભળાય તે વ્યંજનોને "ઘોષ" વ્યંજનો કહેવાય છે.

અને જે વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી રણકો (કે ઘેરો અવાજ)સંભળાતો નથી તે વ્યંજનોને "અઘોષ" વ્યંજનો કહેવાય છે.

અલ્પપ્રાણ – મહાપ્રાણ

અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સમજવા એક મહાવરાની જરૂર છે. 'ક' અને 'ખ' આ બે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરો. 'ક' ના પ્રમાણમાં 'ખ' બોલતી વખતે વધુ મહેનત પડે છે. જ્યારે 'ક' માં અલ્પ માત્રામાં 'હ' ભેળવાય ત્યારે 'ખ'નો ઉચ્ચાર થતો લાગે છે. તેવું જ 'ગ' અને 'ઘ' નું છે. આમ એવા અક્ષરો જેનો ઉચ્ચર 'હ' ભેળવીને થાય છે તેમને "મહાપ્રાણ" અને જે વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર 'હ' ભેળવ્યા વગર થાય તેમને "અલ્પપ્રાણ" કહે છે.

એક અન્ય સમજણ પ્રમાણે અઘોષ-સઘોષ બન્ને ખાનાંઓમાની કોઈપણ અલ્પપ્રાણ વિભાગના અક્ષરને ઉચ્ચારો દા.ત. પ્રથમ આડી લાઈનમાંનો અલ્પપ્રાણનો 'ક' ઉચ્ચારો. હવે ફરી 'ક' ઉચ્ચારો પરંતુ ગળામાંથી હવા [પ્રાણ]ને વધુ જોરથી ફેંકીને. પહેલી વાર સાધારણ હવા ફેંકો અને બીજી વાર હવા જોરથી ફેંકો. ગમે તેટલી કોશિશ કરશો તો પણ વધુ હવા ફેંકતી વખતે 'ક' કે 'ચ' બોલી નહીં શકાય! હવા વધુ ફેંકતાં 'ક' નો 'ખ' થઈ જશે અને 'ચ' નો 'છ' થઈ જ જશે!! આમ પ્રાણ કે હવાના પ્રયોગ પ્રમાણે વ્યંજનોને અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણમાં વર્ગીકૃત કરાયા છે.

દરેક વર્ગનો પહેલો ત્રીજો અને પાંચમો વ્યંજન તથા અર્ધ સ્વર 'ળ' એ અલ્પપ્રાણ છે એટલે કે ક, ગ, ચ, જ, ટ, ડ, ણ, ત, દ, ન, ત, દ, ન, પ, બ, મ, ય, ર, લ, વ, ળ એ અલ્પપ્રાણ છે. આમ વીસ વ્યંજનો "અલ્પપ્રાણ" હોય છે.

દરેક વર્ગનો બીજો અને ચોથો વ્યંજન મહાપ્રાણ હોય છે. ખ, ઘ, છ, ઝ, ઠ, ઢ, થ, ધ, ફ, ભ, શ, ષ, સ, હ એ ચૌદ “મહાપ્રાણ” વ્યંજનો છે.

અનુસ્વાર અનુનાસિક -

ઙ, ઞ, ણ, ન અને મ એ પાંચ અનુનાસિકો છે. આ પાંચેય અનુનાસિકો બોલાય ત્યારે નાકમાંથી પણ ઉચ્છ્વાસની હવા નીકળતી હોય છે માટે તેમને અનુનાસિકો કહે છે. ઉપરના કોઠામાં પાંચમાં સ્તંભના અક્ષરોને અનુસ્વારો - અનુનાસીકો કહે છે. આ સ્તંભના પાંચેય અક્ષરોના જૂથની મહત્વની શરત એ છે કે તેમનો ઉચ્ચાર નાક ખુલ્લું હોય તો જ થઈ શકે! એટલે કે અનુનાસિક સાથેના ઉચ્ચાર વખતે નાક ખુલ્લું હોવું જોઈએ. અનુસ્વાર સાથેનો કોઈપણ ધ્વનિ નાક બંધ રાખીને સ્પષ્ટ રીતે બોલી શકાતો નથી.

અનુસ્વારના વ્યંજન સાથે અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ કરવા તેને માથે આપણે મીંડું મૂકીએ છીએ. આ મીંડાનો ઉચ્ચર ઙ ઞ ન્ મ્ ણ્ જેવો હોય છે. માથે મીંડાનો કે અનુસ્વારનો ઉચ્ચર કેવો હશે તેનો આધાર તે અનુસ્વારિત અક્ષરના પાછળ આવતાં અક્ષર પર આધાર રાખે છે.

દા.ત. (૧) જંગલ નો વિસ્તાર જ +ઙ + ગ + લ થાય છે. અહીં જં ની પાછળ ગ અક્ષર આવે છે. ગ એ પ્રથમ હરોળનો શબ્દ છે પ્રથમ હરોળનો અનુનાસિક ઙ હોવાથી તે જ + ઙ + ગ + લ એમ વંચાશે. જંગલને જમ્ગલ વાંચી શકાતું નથી.

(૨) કંપન નો વિસ્તાર ક + મ્ + પ + ન થાય છે. અહીં કં ની પાછળ પ અક્ષર આવે છે. પ એ પાંચમી હરોળનો શબ્દ છે પાંચમી હરોળનો અનુનાસિક મ્ હોવાથી તે ક + મ્ + પ + ન એમ વંચાશે. કમ્પનને કન્પન એમ વાંચી શકાતું નથી.

આમ એ વાત યાદ રાખવી કે કોઈ પણ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર, તે જે અક્ષરની ઉપર લગાડેલો હોય તેના પર નહીં તેની પાછળ આવતાં અક્ષર પર આધાર રાખે છે.

આમ,
કંઠ્ય હરોળનો અનુસ્વાર ઙ ફક્ત ક-ખ-ગ-ઘની આગળ મૂકેલા અક્ષર પર જ કામ કરશે; તાલવ્ય હરોળનો અનુસ્વાર ઞ્ ફક્ત ચ-છ-જ-ઝની આગળ મૂકેલા અક્ષર પર જ કામ

કરશે;
મૂર્ધન્ય હરોળના અનુસ્વાર ણ ફક્ત ટ-ઠ-ડ-ઢની આગળ મૂકેલા અક્ષર પર જ કામ કરશે;
દંત્ય હરોળનો અનુસ્વાર ન ફક્ત ત-થ-દ-ધની આગળ મૂકેલા અક્ષર પર જ કામ કરશે, જ્યારે
ઔષ્ઠ્ય હરોળનો અનુસ્વાર મ ફક્ત પ-ફ-બ-ભની આગળ મૂકેલા અક્ષર પર જ કામ કરશે!

જોકે કાળક્રમે પ્રથમ ત્રણેય અનુનાસિકો લખવાનું છોડાયું છે. ઙ, ઞ તથા ણ ને છોડી આપણે અનુસ્વારને માત્ર ન અને મ ઉચ્ચારીયે છીયે. આ બધા જ અનુનાસિકો સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતી લખવામાં જ્યારે એનો ઉપયોગ થયો ત્યારે પ્રથમ ત્રણે હરોળના અનુસ્વાર ઙ, ઞ અને ણ્ લેવાનું ધીમે ધીમે છોડી દેવાયું હતું અને કેવળ ન્ અને મ્ એવા બે અનુનાસિકો જ જળવાયા હતા. ધીમે ધીમે બાળકો બોલાતા ઉચ્ચારના ભેદ સમજી ન શકે અને ભૂલો ન કરે તેથી હોય કે ગમે તે કારણે પણ પાંચેય વર્ગના અનુનાસિકોને અક્ષરની માથે મીંડું કરીને જ લખાતા થયા.

તીવ્ર અને કોમળ અનુસ્વારો

તીવ્ર અને કોમળ અનુસ્વારોની સમજણ ઉદાહરણ પરથી પડી શકશે. નીચેની બે હરોળના અનુસ્વારિત શબ્દો વાંચો

(૧) કંપ, સંપ, ચંપો, પરંપરા, સંપદા

(૨) કાંપ, ચાંપ, વાંસ, આંગળી, સાંકડી

- પહેલી હરોળના અક્ષરો વાંચતામાં તેમાં મ્ ન્ જેવા અનુનાસિકો જેવો ભર્યો ભર્યો થાય છે આવા અનુસ્વારોને ."તીવ્ર અનુસ્વારો" કહે છે.

- બીજી હરોળના અક્ષરો વાંચતા તેમના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અલ્પ અનુનાસિક અછડતો જેવો કે નાકમાંથી બોલાતો હોય તેવો થાય છેઆવા . અનુનાસિકોને"કોમળ અનુસ્વાર" કહે છે.

વ્યંજનો ય થી ળ

ક થી મ સુધીના અક્ષરોમાં સ્વરયંત્રને કંપીત કરતી ઉચ્છ્વાસની હવા ગળાથી લઈને હોઠ સુધીના વિવિધ ભાગમાં જીભ-હોઠ દ્વારા રોકાઈને કે ઘસડાઈને અનેક વ્યંજન ધ્વનિને/અક્ષરોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ મ પછીના ય થી લઈને ળ સુધીના બધા જ અક્ષરોનો ધ્વનિ હવા ક્યાંય પણ 'અટક્યા વિના' ઉચ્ચારાય છે. ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ અને ળ બોલતી વખતે હવા સંપૂર્ણ રીતે અટકતી નથી. આ બધા અક્ષરો વ્યંજનો જ હોવા છતાં સ્વરની માફક કોઈને કોઈ જગ્યાએ થી હવાને પસાર થવા દઈને ધ્વનિ આપે છે.

આ વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં કેટલાક વ્યંજનો વખતે જીભનો આકાર બદલાય છે; આમાં ક્યારેક જીભની બન્ને બાજુએથી તો ક્યારેક જીભની ઉપરના ભાગેથી હવા નીકળતી જ રહે છે. આને કારણે ય થી લઈને ળ સુધીના અક્ષરોને અલ્પપ્રાણ-મહાપ્રાણ કે ઘોષ-અઘોષ એમ વર્ગીકૃત કરી શકાતા નથી

આ વ્યંજનોની રચનામાં એક બીજો પણ તફાવત છે, ક થી મ સુધીના વ્યંજનો એકલા ઉચ્ચારી શકાતા નથી. એમાં સ્વરને ઉમેરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સામા માણસને સંભળાતા જ નથી. જ્યારે ય થી ળ સુધીના અક્ષરોમાં સ્વર આપોઆપ ભળી જાય છે ને અક્ષરનો ઉચ્ચાર અટકતો નથી.

આ જ કારણસર આ વ્યંજનોને તેઓ વ્યંજનો હોવા છતાં સ્પર્શ વ્યંજનો, અનુનાસિક-સ્પર્શ વ્યંજનો, સંઘર્ષી સ્પર્શવ્યંજનો, પાર્શ્વિક સ્પર્શ વ્યંજનો, પ્રકંપી વ્યંજનો, થડકારવાળા વ્યંજનો કે અર્ધસ્વર-વ્યંજનો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ય થી ળ સુધીના અક્ષરોને અમુક વિદ્વાનો દ્વારા અઘોષ અને ઘોષમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરાય છે.

ઉચ્ચાર સ્થાન !અઘોષ ! ઘોષ		
કંઠ્ય	-	હ
તાલવ્ય	શ્	ય્
મૂર્ધન્ય	ષ્	ર્
દન્ત્ય	સ્	લ્
દન્ત્યઔષ્ઠ્ય +	-	વ્

- ય્ , ર્ , લ્ , વ્ એ વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ સમયે જીભનું ટેરવું ઉચ્ચાર સ્થાનને પૂર્ણ રીતે સ્પર્શતું નથી માટે તેમને "અર્ધ સ્વર" કહેવાય છેઆ . અર્ધસ્વરો સ્વર અને વ્યંજનની વચ્ચેની સ્થિતિ ધરાવે છે આથી તેમને "અંતઃસ્થ" પણ કહેવાય છે.
- શ્ ષ્ સ્ હ્ વ્યંજનોમાં શ્વાસ ખેંચાતો હોય તેવો ભાસ થાય છે કે તેમના ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારની ઉષ્મા કે વાયુની પ્રધાનતા વરતાય છે આથી તેમને "ઊષ્માક્ષરો" કે "ઊષ્મ" પણ કહેવાય

બારખડી

આપણે જેને બારાખડી બાર અક્ષરી કહીએ છીએ તે ક, કા, કિ, કી, કુ, કૂ, કે, કૈ, કો, કૌ, કં, કઃ આ બારાખડી દરેક વ્યંજન અને બે જોડાક્ષરોમાં બાર સ્વર ભેળવીને બનાવાય છે.

વિસર્ગ

બારાખડીના દરેક હરોળના છેલ્લા અક્ષર આગળ બે ટપકાં મુકેલા હોય છે જેને "વિસર્ગ" કહે છે. આ વિસર્ગનો ઉચ્ચાર 'હ્' જેવો થાય છે.

જેમકે

દુઃખ દુહ્ખ =

પ્રાયઃ પ્રાયહ્ =

અંતઃકરણ અંતહ્કરણ =

સત્યવ્રત (એક લોકકથા)

એક વખત એક જૈન સાધુ વહોરવા (ભિક્ષાન્ન લેવા) નીકળ્યા હતા. એમને એક માણસે વિનંતી કરી કે, ‘મહારાજ, મારે ત્યાં વહોરવા પધારો.’

સાધુ કહે, ‘ના, હું નહીં આવું.’

‘કેમ મહારાજ ?’

‘કેમ કે તેં કોઈ વ્રત લીધું નથી.’

‘તો હું વ્રત લઉં. મને કોઈ વ્રત આપો. પછી તો આપ પધારશો ને ?’

‘બોલ, શાનું વ્રત લઈશ ? દારૂ ન પીવાનું વ્રત લઈશ ?’

‘ના મહારાજ, એ તે કેમ બને ? બીજું કોઈ વ્રત આપો.’

‘તો આજથી જુગાર ન રમવાનું વ્રત લે.’

‘મહારાજ, જુગાર રમ્યા વગર કેમ ચાલે ?’

‘તો ચોરી નહીં કરું એવું વ્રત લે.’

‘ખરા છો તમેય, મહારાજ. પછી હું ખાઉં શું ?’

‘તો સાચું બોલવું એટલું વ્રત લે.’

પેલા માણસને થયું કે આ એક વ્રત એવું છે કે એમાં કોઈ વસ્તુ જતી કરવી પડે એમ નથી. તરત જ એ બોલ્યો : ‘મહારાજ, ભલે એ વ્રત આજથી હું લઉં છું.’ વ્રત લીધું ને બીજે દિવસે ભાઈને દારૂ પીવા જવાની ઈચ્છા થઈ; પણ વ્રત યાદ આવ્યું. દારૂ પીધા પછી કેફમાં જૂઠું બોલાઈ ગયું તો ? તો તો સાચું બોલવાનું વ્રત લીધું છે એ તૂટે. જુગારની ઈચ્છા થઈ, વ્યભિચારનો વિચાર આવ્યો. પણ મનને થયું કે એ બધામાં સાચું બોલીને આગળ ચાલવું મુશ્કેલ છે. પણ ચોરી કરવા ગયા વગર તો છૂટકો જ ન હતો.

ચોરી વગર ખાવું શું? એણે ખૂબ વિચાર કરી જોયો. અંતે નક્કી કર્યું કે ચોરી કરવી પણ એવી કરવી કે પછી એમાંથી આખી જિંદગી ગુજારો થઈ શકે. એક વાર ચોરી કરી આવીને પછી ઘરમાં બેઠાબેઠા ખાવું. બહાર નીકળીએ તો જૂઠું બોલવું પડે ને? ચોરી પણ એવાને ઘેર કરવી કે જેની પાસે સૌથી વધુ ધન હોય. એવો તો કોણ હોય? લાવ, રાજાને ત્યાં જ ખાતર પાડું એમ કરી એ નીકળ્યો.

રસ્તામાં સિપાઈ મળ્યા. પૂછ્યું : ‘અલ્યા, ઊભો રહે, કોણ છે?’
પેલો કહે : ‘ચોર છું.’ એને સાચું બોલવાનું વ્રત હતું ને?
સિપાઈઓએ પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાય છે?’
પેલો કહે : ‘રાજમહેલમાં ચોરી કરવા.’
સિપાઈઓએ કહ્યું કે કોઈ ગાંડો લાગે છે. એમણે એને જવા દીધો. રાજદરબારની દોઢી આવળ પણ એ પ્રમાણે થયું. ચોર રાજમહેલ પાસે આવ્યો. એક બારી ખુલ્લી જોઈ ઉપર ચઢ્યો. બધી ચીજો જોવા લાગ્યો : આ તો મારે શા કામની છે? આને હું શું કરું? આને સંતાડવી ક્યાં? લઈ જાઉં તો જૂઠું બોલ્યા વગર છૂટકો જ નહીં. છેવટે એક દાબડી એના જોવામાં આવી. ઉઘાડીને જુએ તો અંદર બીજી દાબડી. એમાં જુએ તો સાત રત્નો. ચોરને થયું કે આટલાં બધાં મારે શું કરવાં છે? ચાર બસ છે. અંદરથી ચાર રત્ન લઈને એણે છેડે ખોસ્યાં. ત્રણ દાબડીમાં રહેવા દીધાં ને દાબડી હતી તેમ બંધ કરીને પાછી એને ઠેકાણે મૂકી. બારીએ થઈને ઊતરી ઘરને રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં એને એક માણસે રોક્યો. રાજા જ વેશપલટો કરીને નગરચર્ચા જોવા નીકળેલો. એણે ચોરને ઊભો રાખ્યો ને પૂછ્યું : ‘અલ્યા કોણ છે?’
‘ચોર છું.’
‘ક્યાંથી આવે છે?’
‘ચોરી કરીને આવું છું.’
‘કોને ત્યાંથી?’
‘રાજાના રાજમહેલમાંથી.’
‘શું ચોરી લાવ્યો?’

જવાબમાં ચોરે છેડે ખોસેલાં ચાર રત્નો હથેળીમાં ધરીને બતાવ્યાં. રાજાએ કહ્યું : ‘વાત તો સાચી. ક્યાં રહે છે?’ પેલા એ ઠેકાણું આપ્યું. બંને છૂટા પડ્યા. રાજમહેલમાં જઈને રાજા તો સૂઈ ગયો. સવારે સૌ જુએ તો રાજમહેલની બારી ઉઘાડી. તરત બૂમ પડી કે રાજમહેલમાં ખાતર પડ્યું છે. થોડી વારમાં પ્રધાનજી આવ્યા. એમણે તપાસ કરી. જુએ

છે તો બધું અકબંધ. કશું ગયેલું દેખાયું નહીં. એમ કરતાં પેલી દાબડી એમની નજરે ચઢી. ખોલી. અંદર ત્રણ રત્ન પડ્યાં હતાં. પ્રધાનને થયું કે કોઈ મૂર્ખો લાગે છે. ત્રણ રત્ન મૂકીને ગયો છે. એ ત્રણ રત્ન એમણે ગજવામાં મૂકી દીધાં ને દાબડી એને ઠેકાણે મૂકી. રાજા પાસે જઈને પ્રધાનજીએ કહ્યું: ‘મહારાજ, બીજું બધું તો સલામત છે. માત્ર દાબડીમાંનાં પેલા સાત રત્ન ચોર લઈ ગયો છે.’ રાજા કંઈ બોલ્યો નહીં. એટલું જ કહ્યું કે જલદી ચોરને પકડી લાવો.’

ચોરને પકડવા અધિકારીઓએ બહુ મહેનત કરી, પણ કેમે કર્યો એ હાથમાં ન આવ્યો. પેલો તો ચારમાંથી એક રત્ન વાણિયાને ત્યાં આપીને કહી આવ્યો હતો કે, ‘શેઠજી, આમાંથી ચાલે ત્યાં સુધી રોજ મારે ઘેર સીધું મોકલી આપજો. ખૂટે ત્યારે કહેજો.’ સીધું આવે એટલે પતાવી, ખાઈ કરી ખાટલામાં ઘરખૂણે પડી રહેતો. બહાર નીકળે ને જૂઠું બોલવાનો પ્રસંગ આવે એવું રાખ્યું જ ન હતું. ચોર ન જ પકડાયો ત્યારે એક દિવસે પછી રાજાએ દરબાર ભર્યો. પ્રધાનને ને સૌ અધિકારીઓને પૂછ્યું કે, ‘ચોર તમારાથી પકડી શકાય એમ છે?’ તેઓએ લાચાર બનીને ના પાડી. ત્યારે રાજાએ ચિઠ્ઠી લખીને એક માણસને આપી. ‘જા, આ માણસને બોલાવી લાવ.’

માણસ બોલાવવા આવ્યો ત્યારે ચોર તો બારણું અધખોલું રાખીને અંદર ખાટલા પર મજાથી સૂતેલો. ચોરને થયું કે છેવટે પોતે પકડાયો ખરો. રાજા પાસે પહોંચ્યો એટલે પહેલું જ રાજાએ એને પૂછ્યું: ‘તું શો ધંધો કરે છે?’

‘ચોરીનો ધંધો કરતો હતો, અન્નદાતા!’

‘કરતો હતો? હવે કરતો નથી?’

‘ના, મહારાજ. પહેલાં કરતો હતો. હવે નથી કરતો.’

‘ક્યારથી નથી કરતો?’

‘રાજમહેલમાંથી ચોરી કરી ત્યારથી નથી કરતો.’

‘રાજમહેલમાંથી શું ચોરી ગયો હતો?’

‘રત્નો.’

‘કેટલાં?’

‘ચાર.’

‘એ રત્નો ક્યાં છે?’

‘ત્રણ રત્નો મારી પાસે છે.’

‘અને ચોથું?’

'ચોથું પે...લા પાઘડીવાળા શેઠ બેઠા છે ને ? – એમને ત્યાં છે.'

શેઠ તો ગભરાઈ ગયા. કહે, 'રાજાજી, મને ખબર નહીં કે આપને ત્યાંનું હશે.'

રાજા કહે : 'ઠીક, એનું તો.' પછી ચોરની તરફ વળીને કહ્યું : 'અલ્યા, દાબડીમાં રત્નો તો સાત હતાં. તે સાતમાંથી ચાર જ ચોરેલાં ?'

'જી મહારાજ, ચાર જ લીધેલાં.'

'કેમ ચાર જ ?'

'એટલાં મારે આયખાભર પેટગુજારો કરવા માટે પૂરતાં હતાં.'

'તો બાકીનાં ત્રણ ક્યાં હતાં ?'

ચોર કહે : 'અમને ચોર લોકોને આવી વાતની ગમ પડે. ક્યાં ગયાં એ બતાવું ?'

રાજા કહે : 'બતાવ.'

'આ તમારા પ્રધાનજી છે ને ? – એમણે લીધાં હશે.' પ્રધાન તો વાઢ્યા હોય તો લોહી પણ ન નીકળે એવા થઈ ગયા. રાજા કહે : 'પ્રધાન, સાચું બોલો. બાકીનાં ત્રણ રત્નો તમારી પાસે છે ?' કરગરીને પ્રધાને કબૂલ કર્યું : 'હા, મારી પાસે છે.' આ બધું જોઈ રાજાના અને સભાના આશ્ચર્યનો તો પાર રહ્યો નહીં. રાજાએ ચોરને પૂછ્યું : 'આ બધું શું છે ? પોતે ચોરી કરી ગયો છે એ વાત પણ સાચી અને બધું રજેરજ તું કબૂલ કરે છે એ પણ અમે જોઈએ છીએ.' પછી ચોરે પોતે સાધુ પાસેથી સાચું બોલવું એવું વ્રત લીધેલું તે બધી વાત કહી.

આખી સભા ચકિત થઈ. રાજા પ્રસન્ન થયો. એણે કહ્યું : 'પ્રધાન, આ માણસે તો પેટનો ખાડો પૂરવા ચોરી કરી હતી અને છતાં સાચું બોલવાનું ક્યાંય ચૂક્યો નથી અને તમે તો ખાવાપીવાની કશી ખોટ ન હતી તોયે વધુ સંઘરો કરવા ત્રણ રત્નો ચોરી ગયા. તો જે જગાએ એને જવાનું હતું તે જગાએ – કેદખાનામાં તમે જાઓ અને અહીં તમારી જગા એ પ્રધાનપદે હવેથી આ સત્યવ્રત બેસશે.'

લોકકથા

ઇબ્રાહીમકાકા

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

હું ખેડુતનો દીકરો છું; જો કે હું મારી ચોપડીઓમાં મશગૂલ રહું છું અને મેં કદી જાતે હળ નથી ચલાવ્યું. મારા પિતા સંસ્કૃતના મોટા પંડિતા હતા. પણ એમને તો ખેતી સારી પણ આવડતી. અમારા ઘરની નજીક એક મુસલમાન રહેતા હતા. તેમનું નામ ઇબ્રાહીમ હતું. તે જાતે વણકર છતાં ખેતી કરીને ગુજરાન મેળવતા. મારા પિતાનું અને એમનું ખેતર પણ જોડાજોડ હતાં. તેથી અમે ઘણે ભાગે નિકટના સહવાસમાં રહેતા. અમે છોકરાઓ આ ભલા મુસલમાનને ઇબ્રાહીમકાકા કહેતા. કેમ કે મારા પિતાને એ મિત્ર ભાઈ જેવા હતા.

ઇબ્રાહીમકાકા અમારા પર ઘણો પ્યાર કરતા; પેટના દીકરા કરતાં અમ મિત્રના ઘર પર તે વધારે વહાલ રાખતા. તે ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાન હતા, અને અમારા વિધિનિષેધો સંભાળવાની અમે પરવા કરીએ એના કરતાં તે વધારે કરતા. કેમકે દરેકે પોતાપોતાના નિયમો બરાબર સાચવવા જોઈએ, એવી તેમની ધર્મનિષ્ઠા હતી.

ઘણી વાર ખેતરમાં મોલ પાકવા આવ્યા હોય તે વખતે, મારા પિતા અને ઇબ્રાહીમકાકા એકબીજાના ખેતરની વારાફરતી સંભાળ રાખતા અને એ રીતે ઘણો વખત અને ખરચ બચાવતા. અમે છોકરાં ઘણી વાર પરોઢિયે ખેતરમાં જતાં, ત્યાં ઇબ્રાહીમકાકા કુમળી કાકડીઓથી અમારાં ગજવાં ભરી દેતા અને પોતાના ખેતરમાંથી સુંદર તરબૂચ કાઢીને અમને આપતા. અમે રોજ ખેતરમાં જઈએ ત્યારે ઇબ્રાહીમકાકાને બૂમ પાડીને કહેતાકહેતા: ‘ઇબ્રાહીમકાકા, ઊંઘો છો કે જાગો છો?’ એટલે એ ભલા ડોસા ફળ લઇને અમને આપવા આવતા. મારા પિતા પણ અમારા ખેતરમાંથી સારામાં સારાં તડબૂચ કાઢીને ઇબ્રાહીમકાકાને મોકલે.

અમે ઇબ્રાહીમકાકાના હાથમાંથી કશું ખાતા નહીં અને ભૂલથી પણ એ અમને ખાવા દેતા નહીં. પણ આ નિષેધ સ્વાભાવિક થઈ ગયેલો અને અમે હિંદુ છીએ ને એ મુસલમાન છે માટે એમ થાય છે, એમ લાગતું નહીં. અમે ચાર ભાઈ હતા; પણ હું સૌથી નાનો, એટલે

ઇબ્રાહીમકાકને મારા ઉપર સૌથી વધારે પ્રેમા હતો. કેરીની મોસમમાં આંબા પર પહેલી કેરી પાકે, તે ઇબ્રાહીમકાકા કપડે વીંટળી રાખે ને ધીમેથી આવીને મારા ગજવામાં સરકાવી દે. હું કેરી સું ઘી જોઉં અને આનંદમાં આવીને બોલી ઊઠું: 'ઇબ્રાહીમકાકા,તમે તો બહુ મીઠા છો!' એમને ગોળ બહુ ભાવતો અને એમના શબ્દોમાં પણ ગોળા જેવી મીઠાશ હતી. તેથી અને તેમને વિનોદમાં 'મીઠાકાકા' કહેતા, એટલે તે અમારી પાછળ દોડતા. અમે દૂર નાસી જતા અને પકડાતા નહીં. ઇબ્રાહીમકાકા ઘણી વાર થાળીમાં રોટલો મૂકીને અમારા વાડામાં આવે અને અમને કહે: 'જા જોઇ આવ તો, તારી બાએ કંઈ સારું શાક કર્યું છે?' હું મા પાસે દોડી જાઉં અને થાળી ભરીને શાક, અથાણું ને બીજી સારી વાનીઓ લઈ આવું. કાકા એ સ્વાદ્થી ખાય અને ખાઈ રહે એ પહેલાં તો બીજી વારલઈ આવું અને થાળી એમના વાસણમાં ઠાલવી દઉં. આમા હું મારો બાલીશ પ્રેમ એમના પરા વરસાવું તે કેટલીયે વાર એમની આંખ માંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા માંડે; પણ કદી એ મને ભેટે નહીં, બચ્ચી તો કરે જ શાના? એ મુસલમાન હતા એનું ભાન મને ભાગ્યે જ હતું; એટ્લે મારા પરનો – બ્રાહ્મણના દીકરા પરનો પ્રેમ તે આ રીતે બતાવતા જ નહીં.

આ રીતે ગાઢ મિત્રતાના વરસો વહી ગયાં અને બ્ંને કુટુંબોનો પ્રેમસંબંધ વધતો ચાલ્યો. એ દરમ્યાન મારા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. ઇબ્રાહીમકાકા હવે અમારા ઉપર કાકા તરીકેનો સ્નેહ પહેલાં કરતાંયે વધારે રાખવા લાગ્યા. મારા મોટા ભાઈ હ્ંમેશા એમની સલાહ લેતા અને કાકા વગર આનાકાનીએ સાચી સલાહ આપતા.

એક વાર એવું બન્યું કે, હિંદુઓના ઢોરે મુસલમાનના કબ્રસ્તાનમાં પેસી જઇને ઝાડપાનને નુકશાન કરેલું , તે વિષે ભારે કજિયો ઊભો થયો. અમારા ગામનાં ઢોર ચારનાર ગોવાળના છોકરાઓની બેદરકારીને લીધે આમ બનેલું. ગામના મુસલમાનો ગુસ્સે ભરાઈને દોડી આવ્યા, ગોવાળના છોકરાને સારી પેઠે ટીપ્યા અને ઢોર હાંકીને ડબ્બામાં પૂરી દીધાં. છોકરાીસ ખાઈને ઢોરના ધણી પાસે દોડી ગયા. જેમના ઢોર હતાં તે બધા ડાંગો લઈને લડાઈ કરવાની તૈયારી કરીને નીકળી પડ્યા. આ ખબર વીજળીવેગે ફેલાઈ ગઈ અને આસપાસના સૌ મુસલમાનો લડવાને ને હિંદુને પાંસરા કરવાને ધાઈ આવ્યા. કલાકો સુધી બોલાચાલી થઈ ને ડાંગો ઉગામાવાની તૈયારી હતી. સમજાવટના પ્રયત્નો બધા નિષ્ફળ ગયા હતા. મુસલમાન કહેતાહ્તા કે, આ કાંઈ પહેલો બનાવ નથી; ગોવાળના છોકરાઓએ ત્રીજી-ચોથી વાર ઢોર પેસાડ્યા છે, એટલે ફક્તા

બેદરકારી છે એમ નહીં કહી શકાય. જોતજોતામાં બંન્ને બાજુએ ડાંગ, પથ્થર, ઈંટો ને જે કંઈ ચીજા હાથમાં આવી તે લઈને સજ્જ થયેલી બે સેનાઓ સામસામી ઊભી રહી.

ઇબ્રાહીમકાકા પણ એમના પુત્રપૌત્રાદિ સાથે ત્યાં હતા. એમણે ઝઘડો પતવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ તોફાની લોકો ફાવી ગયા હતા. અમારાં ઢોર પણ ડબ્બામાં પુરાયેલાં, એટ્લે મારા ભાઈઓ પણ ત્યાં હતા. સ્ત્રીઓને બાદ કરતાં આખું ગામ ભેગું થયું હતું. સ્ત્રીઓ ઘરે માથાં ફૂટ્યાંની અને હાડ્કાં તૂટ્યાંની વાતો સાંભળવાની રાહ જોઈ રહી હતી. હું નિશાળમાંથી આવીને જોઉં તો તમામ ઘરનાં બારણાં બંધ થઈ ગયેલાં ને ગામ આખું લડાઈને માટે બહાર નીકળી ગયેલું. મેં ચોપડીઓ ખૂણામાં નાખી દીધી અને લડાઈની જગાએ દોડી ગયો. મારી નસોમાં લોહી ગરમ થતું હતું ને મને લડવાનો તરવરાટ થઈ રહ્યો હતો. મારી બાએ બૂમ પાડીને મને વાર્યો, પણ મેં માન્યું નહીં; હું જઈને ઊભો રહ્યો. પણ અરે આ શું? ઇબ્રાહીમકાકા એના આખા કુટુંબ સાથે સામાપક્ષમાં હતાં! હું એમની પાસે દોડી ગયો અને આશ્ર્વર્યથી પૂછ્યું ; ‘ઇબ્રાહીમકાકા! તમે ક્યા પક્ષમાં છો – અમારા કે એમના?’ તરત જ ઇબ્રાહીમકાકાએ પોતાના દીકરા પાસેથી એક ડાંગ માગી લીધી અને મારી પાછળ ચાલ્યા. દીકરાઓને કહ્યું; ‘અનો બાપ મરી ગયો છે, એટલે મારે એના પક્ષમાં રહીને લડવું જોઇએ. તમે બીજી બાજુએ રહેજો.’

ઇબ્રાહીમકાકાને આ રીતે જતાં જોઇને સૌ છક થઈ ગયા. થોડીવાર શાંતિ ફેલાઈ ગઈ;દરેક જણ સ્તબ્ધ થઈને ઊભું રહ્યું. સૌ શરમાઈ ગયા ને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યા. અમે પણ ઇબ્રાહીમકાકાની પાછળ ઘેર આવ્યા.

આ ચમત્કારનો અર્થ ને તેનો મહિમા એ વખતે હું કળી શક્યો ન હતો, પણ હવે હું કળી શકું છું. ભલા ઇબ્રાહીમકાકા હવે આ ભૂમી પર નથી.પણ હું તેમને કદી પણ ભૂલી શકવાનો નથી. તેમની કબરને હું ઓળખું છું અને તેની સામે જોઈને મેં કેટલીયે વાર આસું લૂછ્યાં છે. કબ્રસ્તાન આગળ થઈને જાઉં છું તે વખતે કેટલીયે વાર નાનપણમાં કહેલા એ શબ્દો મારા મોંમાંથી સરી પડે છે; ‘ઇબ્રાહીમકાકા, ઊંઘો છો કે જાગો છો?’ એ ઊંઘી ગયા છે એમ હું માનતો જ નથી; એ તો જાગતા જ સૂતેલા છે.

બાળકમહિમા

બાળક પ્રભુની અમૂલ્ય બક્ષિસ છે.

બાળક કુદરતની સુંદરમાં સુંદર કૃતિ છે.

બાળક સમષ્ટિની પ્રગતિનું એક આગળ પગથિયું છે.

બાળક માનવકુળનો વિશ્રામ છે.

બાળક પ્રેમનો પયગમ્બર છે.

બાળક માનવશાસ્ત્રનું મૂળ છે.

બાળપૂજા એ પ્રભુપૂજા છે.

બાળકોને ચાહો ને તમે જગતને ચાહી શકશો.

પ્રભુને પામવો હોય તો બાળકને પૂજો.

પ્રભુએ જો કોઈ અતિ નિર્દોષ વસ્તુ પેદા કરી હોય તો તે એક બાળક જ છે.

બાળ્કની પાસે રહેવું એટલે નિર્દોષતાનો સહવાસ સેવવો. માતાઓ અને પિતાઓ ! તમે બાળકનું નમણું હાસ્ય જોયું છે? એમાં તમારાં સઘળાં દુઃખોને ડૂબી જતાં તમે કદી અનુભવ્યાં છે? બાળક ખડખડ હસતું હોય છે ત્યારે એના મોંમાંથી નાનાં નાનાં ફૂલો ખરે છે એમ તમે જાણો છો?

બાળકને રમાડતાં તમે કેવાં કાલાંઘેલાં બનો છો એ તમે સમજો છો ? તમને ભારેમાં ભારે કિંમત આપે તોપણ એવાં કાલાં તમે કદી થાઓ ખરાં ?

તમારા એ સ્વર્ગીય ગાંડપણનો તમે વિચાર કરો તો તમારા વિષે તમે શું ધારો ?

શોક કોણ ભુલાવે છે ?

થાક કોણ ઉતારે છે ?

વાંઝિયામેણું કોણ ભાંગે છે ?

ઘરને કિલકિલાટથી આનંદિત કોણ કરે છે ?

માને ગૃહિણી કોણ બનાવે છે ?

પિતાને સંસારની લડતોમાં જંગબહાદુર કોણ કરે છે ?

કોઈએ બાળકને કદરૂપું કહ્યું જાણ્યું છે ? બાળક, બાળક મટી આદમી થાય છે ત્યારે જ તે કદરૂપું બને છે. કદરૂપો નર કે કદરૂપી નારી એટલે વિકૃત બાળક.

બાળકને જે નથી રમાડતું તે સહૃદયતાનો દાવો કરી શકે ?

બાળકને તમે જુઓ અને તમે તેને તેડો પણ નહિ ત્યારે તો તમે પ્રેમી છો એવો તમારો દંભ એક ક્ષણભર પણ ન ટકી શકે. પ્રેમમાં બીજે દંભ ચાલે પણ બાળક પાસે ન જ ચાલે. બાળક તો પ્રેમની આરસી છે.

રાજા કે રંક, મૂર્ખ કે વિદ્વાન, ગરીબ કે તવંગર, બાળકની પાસે કોણ નથી નમ્યું ? એનો પ્રેમ લેવા કોણ વાંકું નથી વળ્યું ?

દાંત વિનાનું નાનું એવું મોઢું બાળક ઉઘાડે છે ત્યારે જાણે ગુલાબનું ફૂલ વિકસ્યું !

બાળક સવારે ઊઠે છે ત્યારે તેને મન દુનિયા નવી લાગે છે. દુનિયાને પણ બાલક રોજ ને રોજ નવું જ લાગે છે.

રોજ સવાર પડે અને માની સોડમાં એક કમળ ખીલે.

શિયાળાની આખી રાત માને ચોંટી ચોંટીને માની ગોદમાં ભરાઈ રહેલું બાળક માને કેટલું મીઠું લાગતું હશે ?

બાળક જ્યારે પોતાની નાની નાની ટાંટુડીઓ હલાવે છે ત્યારે એને કેટલી કસરત થાય છે કે હવામાં તે એકંદર કેટલું ચાલે છે એનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે તે જોવામાં માત્ર તલ્લીન જ થઈ જઈએ છીએ ?

ભાંખોડભેર થવા માટે બાળક જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં અને દુનિયાનું રાજ્ય લેવા માટે સુલતાનો જે પ્રયત્નો કરે છે તેમાં કંઈ ફેર લાગે છે ? બાળકનો પ્રયત્ન કેટલો નિર્દોષ છે ! સુલતાનોનો કેટલો દોષપૂર્ણ અને ભયંકર છે !

નાગપૂજાનો યુગ ગયો છે, પ્રેતપૂજાનો યુગ ગયો છે, પથ્થરપૂજાનો યુગ ગયો છે અને માણસપૂજાનો યુગ પણ ગયો છે. હવે તો બાળપૂજાનો યુગ આવ્યો છે.

નવા યુગને કોણ ઘડશે ?

જનતાનો પ્રવાહ અસ્ખલિત કોણ રાખશે ?

આગામી યુગનો સ્વામી કોણ છે ?

ભૂતકાળની સમૃદ્ધિને વર્તમાનની વિભૂતિ ભવિષ્યને ખોળે કોણ ધરશે ?

નિરાશા શબ્દ બાળકના કોશમાં નથી. બાળકને ચાલવાને માટે પ્રયત્ન કરતું જુઓ; કદી તે થાકે છે ? એનો ઉદ્યોગ અને ખંત કોને અનુકરણીય ન હોય ?

બાળક ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતાં પડે છે ત્યારે એને કોઈ મારતું કેમ નહિ હોય ?

તેને હારેલું જોઈને પણ હસવું કેમ આવે છે ? તેને ઇનામ કે લાલચ આપી કોઈ હસાવી શકશે ?

હાસ્ય એ બાળકની મોટામાં મોટી મોજ છે.

હાસ્ય ગૃહને અને હૃદયને બન્નેને અજવાળે છે.

ઊંઘતા બાળકનું હાસ્ય પરીઓની પાંખોના તેજના ચળકાટ જેવું છે.

બે હોઠ આમ ઊઘડે એટલે વિશ્વને ભરી દે તેટલું બાળકનું મીઠું હાસ્ય !

ઘોર અંધારી રાતે પણ બાળકના હાસ્યમાં માતાનો બધો ભય ભરાઈ જાય.

બાળકના હાસ્યમાં અમૃત તો નહિ હોય ?

માતા તો એનાથી જ ધરાયેલી રહેતી હશે.

બાળક અરધી રાતે ઊઠે અને ઘરનાં બધાં અરધી રાતે ઊઠે. બાળક રમે ને સૌ રમે. બાળક હસે તો સૌ હસે જ. ઘરડાંઓ પણ બાળક સાથે હસવાનો લાગ લઈ લે.

મોટાં બાળકો નાનાં બાળકો સાથે હસીને બાળપણ સંભારે; જુવાનો બાળકના હાસ્યમાં< નાહીને પ્રેમજીવનની તૈયારી કરે; માતા પિતા તો બાળકના હાસ્યમાં નવો અવતાર જ કરી લે.

બાળક દેવલોકમાંથી ભૂલો પડેલો મુસાફર છે.

એ તો ગૃહસ્થોનો મોંઘો મહેમાન છે. એની શુશ્રૂષા ન આવડે તો ગૃહસ્થાશ્રમ ઊંધો જ વળે.

લક્ષ્મી તો બાળકના કંકુ જેવા રાતા પગલે ચોંટેલી છ્જે.

પ્રેમ તો એના પ્રફુલ્લ વદને છે.

એના કાલાકાલા બોલમાં કવિતા વહે છે. એ દૈવિ કવિતા આ માનવી-દુનિયામાં લાંબો વખત નથી રહેતી એ જ ખેદની વાત છે !

એની વાણીમાં કોઈએ વ્યાકરણના દોષો કાઢવાનું જાણ્યું છે ?

એની સાથે વાત કરવામાં તો મોટાંઓ પણ ખુશીથી વ્યાકરણજ્ઞાનના કડક નિયમોનો પણ ત્યાગ સ્વીકારે છે; અને અવૈયાકરણી ભાષા બોલવા ઘણી વાર તો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે.

વ્યાકરણબદ્ધ વાણી જ્યારથી બાળક બોલે છે ત્યારથી તેની વાણીની મીઠાશ ઘટે છે.

બાળક જેમને વહાલું ન લાગતું હોય તે માત્ર ઈશ્વરના દુશ્મન છે. અભાગિયા જ "આ તો ગંદું બાળક !" કહી તેની સામે જોતા નથી. બાળક તો તેના તરફ પણ લાંબા હાથ કરે છે.

શીદીભાઈને તો શીદકાં વ્હાલાં હોય જ; પ્રભુગામીને પણ શીદકાં વહાલાં હોય. ઘણાઓ બાળકોથી દૂર જ નાસે છે. આપણાથી તેમને પામર કેમ કહેવાય ?

બાળક માતાપિતાનો આત્મા છે.

બાળક ઘરનું ઘરેણું છે.

બાળક આંગણાની શોભા છે.

બાળક કુળનો દીવો છે.

શિક્ષક થવું હોય તો બાળકોને જ અનુસરો. માનસશાસ્ત્રી બનવું હોય તો બાળકને જ વિલોકો. જીવનશાસ્ત્રના અને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બાળક પળેપળ કહી રહ્યું છે. તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ પણ બાળકમાં બ્રહ્માંડ ભાળી શકે છે.

બાળક પોતાની ઝીણી આંખોથી આપણી તરફ જુએ છે ત્યારે તે શું જોતું હશે ?

એની આંખનું તેજ આપણામાં ઉજાસ કાં નહિ ભરતું હોય ?

બાળક પાસે અરધો જ કલાક રહો અને તદ્દન તાજા થઈ જશો. કેમ જાણે બાળક આરામનો 'બાગ' હોય !

આપણાં બાળકોની ખાતર

ગિજુભાઈ બધેકા

આપણે આપણાં બાળકોની ખાતર શું કરીશું ?

આ વળી એક નવો પ્રશ્ન. બાળક માટે આપણે શું નથી કરતાં કે વળી આવો પ્રશ્ન પુછાય છે ?

આપણે તેને ખવરાવીએ પિવરાવીએ છીએ. આપણે તેને રમાડીએ જમાડીએ છીએ. આપણે તેને પહેરાવીએ ઓઢાડિએ છીએ. આપણે તેને નિશાળે મોકલી ભણાવીએ છીએ. છતાં શા માટે આવો પ્રશ્ન પૂછવાનું બને છે ?

પણ આ પ્રશ્નને જરા ગંભીરતાથી વિચારીએ.

આપણે તેની ખાતર આટલું તો કરવું જ જોઈએ. તેને કઢંગાં કપડાં ને બેડોળ ઘરેણાંથી ન શણગારીએ; તેને સ્વચ્છ તો રાખીએ જ.

તેને ખરાબ પુસ્તકો અને ખરાબ સહવાસમાંથી બચાવીએ. તેને પ્રાણઘાતક શાળામાંથી ઉઠાડી જ લઈએ. આપણે તેને કદી પણ શિક્ષા ન જ કરીએ.

શું બાળકો ખાતર આપણે આટલું પણ નહિ કરીએ ?

ક્લબમાં જવાનું છોડી દઈને એને બાગમાં ફરવા નહિ લઈ જઈએ ?

મિત્રોને મળવાહળવાનું માંડી વાળી બાળકને સંગ્રહાલયો અને બજાર જોવા નહિ લઈ જઈએ ?

છાપું વાંચવાનું મોકૂફ રાખી તેમની કાલીઘેલી વાતો નહિ સાંભળીએ ?

એક ઘડીક વાર પણ ધંધાના વિચારો અને અભ્યાસનાં પોથાંને કોરે મૂકી એને મીઠી મીઠી વાતો કહીને નહિ ઊંઘાડીએ ?

શું એમની ખાતર આપણા પોકળ તરંગો અને આરામપ્રિયતાને જરા રજા આપી એમને નાનાં નાનાં ગીતો નહિ સંભળાવીએ ?

બાળકો આપણને વહાલાં હોય તો આટલું આપણાથી ન જ થાય ઃ

આપણાથી એને ટોકાય નહિ. આપણાથી એનું અપમાન થાય નહિ. આપણાથી ભોજન સમયે તો એના પર ગુસ્સે થવાય જ નહિ. સૂતી વખતે આપણાથી કોઈ કારણસર એને ન જ રડાવાય.

જમતી વખતે બાળકના આનંદનો વિચાર કરીએ. સૂતી વખતે બાળકનાં સુખી સ્વપ્નોના ખ્યાલ કરીએ. ખાવા દોને બાળકને જે શીજે તે - એને જે રુચે તે ! રમવા દોને બાળકને જ્યાં સુધી રમે ત્યાં સુધી !

આ ખા, પેલું ખા, એમ કહેવામાં શું હાંસલ છે ? ટાપલી મારીને સુવારી દેવામાં કાંઈ કમાણી છે ખરી ?

તમે વિલાસ માટે પાપી જાગરણ કરો છો તેની કિંમત કે બાળકના નિર્દોષ આનંદ માટે પવિત્ર જાગરણ કરો તેની કિંમત ?

બાળાગોળી આપીને એને શું કામ સુવરાવો છો ? તમારા આનંદમાં આડે આવે છે તે માટે ?

આરામ અને વિલાસ માણવા હતા તો બાળક મેળવવા તમને કોણે કહ્યું હતું ? કે બાળક એ તો એક અકસ્માત જ છે ?

કેટલાંયે માબાપોને બાળક રાત્રે રમવા ઊઠે એ નથી ગમતું.

કેમ ? જાણે ભારે ઉજાગરો થતો હોય ! નાટક, સિનેમા, સોગઠાંબાજી, શેતરંજ કે ગંજીપાનાં પાનાંમાં થતા ઉજાગરાનો હિસાબ કોને પૂછવો ?

પણ ક્યાં છે કોઈને ખબર કે બાળક તો અનંતમાં રાચે છે ?

રાત્રિ અને દિવસ, સવાર બપોર કે સાંજ, એના આનંદ માટે સરખાં જ છે !

આપણે બાળક મટી ગયાં તે દિવસથી આપણામાં રાત્રિનું ઘોર અંધારું આવી ગયું.

બાળકને તો ઘોર અંધારી રાત્રે પણ અજવાળાં ઊગે; જ્યારે અજ્ઞાન પાપી હૃદયમાં દિવસના અજવાળે પણ ઘોર અંધારાં હોય !

નિર્દોષ હૃદય જ અંધારામાં પ્રકાશ ભાળે.

બાળકો ખાતર આટલાં વાનાં આપણે હરગિજ ન કરીએ ઃ

આપણે પાડોશી સાથે વઢીએ નહિ. હલકા પાડોશથી દૂર નાસીએ. આપણા હલકા મિત્રોનો ત્યાગ કરીએ. દુષ્ટ ભાઈબહેનો કે અન્ય સંબંધીઓને સલામ કરીએ.

ઘરમાંથી દુર્ગુણો દૂર કરવા માટે જંગ માંડતાં જરાય ન ડરીએ.

પોતાના દોષો કાઢવા હઠયોગ આદરીએ; અને કદાચ બાળકને નુકસાન થતું હોય તો તેની માતાના ત્યાગને પણ આપણે અધર્મ્ય ન ગણીએ. બાળકને માટે ઘરમાં સ્વર્ગ રચવા કઠણમાં કઠણ આત્મભોગ આપતાંયે ન અચકાઈએ !

બાળક આપણને પ્રિય હોય તો તેને બગાડીએ તો નહિઓ જ. ચાકર રાખી તેને ન બગાડીએ; વિલાયતી રમકડાંની મોહિનીથી તેને ન બગાડીએ; પહેલેથી જ હિંસાનો પાઠ ભણાવી તેને પશુ ન બનાવીએ.

શું આપણે આપણાં બાળકોને મુક્ત નથી કરવાં ? - માન્યતાઓની બેઠીમાંથી; આપણા એકમાર્ગી આદર્શોમાંથી; આપણને જ ગમતી કેળવણીની હેડમાંથી; આપણે ખુશીથી ગળામાં ઓળવેલી રૂઢિની જંજીરમાંથી; શિષ્ટાચારની જડતામાંથી; પારતંત્ર્યની પરાધીનતામાંથી.

સમાજની જોહુકમીભરી ગુલામીમાંથી આપણે એક વાર ગુલામ મટીએ ને બાળકને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરીએ. જાણો છો ને કે ગુલામનું બાળક તો ગુલામ જ હોય ?

ત્યારે આપણે બાળકો ખાતર શું કરીએ ?

આજનું બાળક તે આવતી કાલની ગૃહિણી; આજનું બાળક તે આવતી કાલનો શહેરી.

એને માટે આપણે શું કરીએ ?

આજે જે આપણી પાસેથી શીખશે તે જ આવતી કાલે તે આચરશે.

આજે જે આપણે નહિ કરીએ તે ભવિષ્યમાં એનાથી કદીય નહિ બનવાનું.

આજે જે આપણે તજી દેશું તેને ત્યાગતાં તે જરૂર શીખશે.

ત્યારે આપણે બાળક માટે શું કરશું ?

બાળક ભાવિ પ્રજા છે; ભાવિ પ્રજાનું બીજ બાળકમાં છે. જેવું બાળક તેવી ભાવિ પ્રજા.

કહો જોઈએ, હવે આવા બાળક માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ?

બાળક ભાવિ કુળનો દીપક છે.

બાળક ભાવિ પેઢીનો પ્રકાશ છે.

બાળક ભાવિ પ્રજાનો પયગંબર છે.

આવા બાળક માટે આપણે શું કરીએ ?

બાળક તો પ્રભુજીએ આપણને જીવન પ્રત્યે પ્રકાશ પાડવા આપેલ છે.

બાળક તો આપણને નવું જીવન જીવવા આપેલાં છે.

બાળક તો પ્રભુજીએ આપણને નવું ચેતન જગાડવા આપેલાં છે.

બાળક તો આપણને પ્રભુજીએ કલ્યાણને પગથિયે ચડવા આપેલાં છે.

પ્રભુજીએ પોતે આપેલાં બાળકો ખાતર આપણે શું શું કરવું ઘટે ?

બાળકનાં સાચાં માબાપ થવા માટે આપણે યોગ્ય થવું જોઈએ.

બાળકોનું સુખ શામાં છે તે આપણે વિચારીએ. આપણે આટલું તો જરૂર સમજીએ ઃ

બાળકનું સુખ તેને જાતે જ ખાવાપીવા દેવામાં છે; કોઈ તેને ખવરાવે તેમાં નહિ જ.

બાળકનું સુખ તેને જાતે જ નહાવા દેવામાં છે; કોઈ તેને નવરાવે તેમાં નહિ.

બાળકનું સુખ તેને પોતાની મેળે જ ચાલવા દેવામાં છે; કોઈ તેને તેડે તેમાં નહિ.

બાળકનું સુખ તેને જાતે ખેલવા દેવામાં છે; કોઈ તેને રમાડે- ખેલાવે તેમાં નહિ.

બાળકનું સુખ તેને જાતે ગાવા દેવામાં છે; કોઈ તેની પાસે ગાઈ બતાવે કે ગવરાવે તેમાં નહિ.

બાળકનું ખરું સુખ બધું બાળકને પોતાને કરવા દેવામાં છે; કોઈ તેના કુદરતી હક્કોને ધક્કો મારે તેમાં નહિ.

બૌધ ધર્મ(સ્વામી વિવેકાનંદ)

સ્વામી વિવેકાનંદ

હું બૌદ્ધ ધર્માવલંબી નથી, જેવું કે આપ લોકોએ સાંભળ્યું છે, પરંતુ છતાં પણ હું બૌદ્ધ છું. જો ચીન, જાપાન અથવા સીલોન એ મહાન તથાગતનાં ઉપદેશોનું અનુસરણ કરે છે, તો ભારતવર્ષ તેમને પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરનો અવતાર માની તેમની પૂજા કરે છે. આપે હમણાંજ સાંભળ્યું કે હું બૌદ્ધ ધર્મની આલોચના કરનાર છું, પરંતુ તેનાથી આપને કેવળ એટલુંજ સમજવું જોઇએ કે જેને હું આ પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરનો અવતાર માનું છું, તેમની આલોચના ! મારા માટે આ સંભવ નથી. પરંતુ બુદ્ધ નાં વિષય માં આપણી ધારણા એ છે કે તેમના શિષ્યો તેમનો ઉપદેશ બરાબર સમજ્યા નથી. હિંદુ ધર્મ (હિંદુ ધર્મ એટલે મારો મતલબ વૈદિક ધર્મ છે) અને જે આજ્કાલ બૌદ્ધ ધર્મ કહેવાય છે, તેમાં પરસ્પર એવો સંબંધ છે, જેવો યહૂદી તથા ઈસાઈ ધર્મોમાં. ઈસા મસીહ યહૂદી હતા અને શાક્ય મુનિ હિંદુ. યહૂદિઓએ ઈસાને કેવળ અસ્વીકાર જ નથી કર્યા, તેમને સૂળી પર પણ ચઢાવ્યા, હિંદુઓએ શાક્ય મુનિને ઈશ્વર નાં રૂપ માં સ્વિકાર્યા છે અને તેમની પૂજા કરે છે. પરંતુ પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મમાં અને બુદ્ધદેવનાં ઉપદેશોમાં જે વાસ્તવિક ભેદ અમે હિંદુ લોકો બતાવવા માગીએ છીએ, તે મુખ્યતઃ એ છે કે શાક્ય મુનિ કોઈ નવો ઉપદેશ આપવા માટે અવતરીત નહોતા થયા. તે પણ ઈસા ની માફક ધર્મની સમ્પૂર્તિ માટે આવ્યા હતા, તેમનો વિનાશ કરવા નહિ. ફરક એટલો છે કે જ્યાં ઈસાને પ્રાચીન યહૂદી ન સમજી શક્યા. જેવી રીતે યહૂદી પ્રાચીન વ્યવસ્થાનની નિષ્પત્તિ ન સમજી શક્યા, તેજ રીતે બૌદ્ધ પણ હિંદુ ધર્મનાં સત્યોની નિષ્પત્તિને ન સમજી શક્યા. હું આ વાત ફરીથી કહેવા ઇચ્છું છું કે શાક્ય મુનિ ધ્વંસ કરવા નહોતા આવ્યા, પરંતુ તે હિંદુ

ધર્મ ની નિષ્પત્તિ હતા, તેમની તાર્કિક પરિણતિ અને તેમનાં યુક્તિસંગત વિકાસ હતા.

હિંદુ ધર્મનાં બે ભાગ છે -- કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ. જ્ઞાનકાંડ નું વિશેષ અધ્યયન સંન્યાસી લોકો કરે છે.

જ્ઞાનકાંડમાં જાતિ ભેદ નથી. ભારતવર્ષમાં ઉચ્ચ અથવા નીચ જાતિ નાં લોકો સંન્યાસી થઇ શકે છે, અને ત્યારે બન્ને જાતિઓ સમાન થઇ જાય છે. ધર્મમાં જાતિ ભેદ નથી; જાતિ તો એક સામાજિક સંસ્થા માત્ર છે. શાક્ય મુનિ સ્વયં સંન્યાસી હતા, અને એ તેમનીજ ગરિમા છે કે તેમનું હ્રદય એટલું વિશાળ હતું કે તેમણે અપ્રાપ્ય વેદો્માંથી સત્યને બહાર લાવી તેમને સમસ્ત સંસાર માં પ્રસારીત કરી દીધું. આ જગતમાં સૌ પ્રથમ એક તે જ થયા, જેમણે ધર્મપ્રચાર ની પ્રથા ચલાવી -- એટલુંજ નહીં , પરંતુ મનુષ્યને અન્ય ધર્મમાંથી પોતાના ધર્મમાં દીક્ષીત કરવાનો વિચાર પણ સૌપ્રથમ તેમનાં મનમાં ઉદભવ્યો.

સર્વજીવો પ્રતિ , અને વિશેષકર અજ્ઞાની તથા દીનજનો પ્રતિ અદ્ભુત સહાનુભૂતિ માં જ તથાગતનું મહાન ગૌરવ સન્નિહિત છે. તેમનાં કેટલાક શિષ્યો બ્રાહ્મણ હતા. બુદ્ધના ધર્મોપદેશ સમયે સંસ્કૃત ભારતની લોકભાષા રહી ન હતી. તે એ સમયે કેવળ પંડિતોનાં ગ્રન્થોનીજ ભાષા હતી. બુદ્ધદેવનાં કેટલાક બ્રાહ્મણ શિષ્યોએ તેમનાં ઉપદેશોનો અનુવાદ સંસ્કૃત ભાષામાં કરવા ઇચ્છયું હતું, પરંતુ બુદ્ધદેવ તેમને સદાય એમજ કહેતા -- ' હું દરિદ્ર અને સાધારણ લોકોને માટે આવ્યો છું,માટે લોકોની ભાષાજ મને બોલવા દો.' અને આ કારણે તેમનો મોટાભાગનો ઉપદેશ હજુ સુધી ભારતની તત્કાલીન લોકભાષામાં જ પ્રાપ્ય છે.

દર્શનશાસ્ત્રનું સ્થાન ચાહે જે પણ હોય, તત્વજ્ઞાનનું સ્થાન ચાહે જે પણ હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી આ લોકમાં મૃત્યુ માન ની વસ્તુ છે, ત્યાં સુધી માનવહ્રદય માં દુર્બળતા જેવી વસ્તુ છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યનાં અન્તઃકરણ માંથી તેમની દુર્બળતાજનિત કરૂણ આક્રંદ બહાર નિકળે છે, ત્યાં સુધી આ સંસારમાં ઈશ્વરમાં

વિશ્વાસ કાયમ રહેશે. જ્યાં સુધી દર્શનની વાત છે, તથાગત નાં શિષ્યોએ વેદોની સનાતન ચટ્ટાનો ઉપર બહુ હાથ-પગ પછાડ્યા, પરંતુ તે તેને તોડી શક્યા નહીં અને બીજી તરફ તેમણે જનતા ની વચ્ચેથી એ સનાતન પરમેશ્વરને ઉપાડી લીધા, જેમાં દરેક નર-નારી એટલા ભાવપૂર્વક આશ્રય લે છે. ફળસ્વરૂપ બૌદ્ધ ધર્મ ભારતવર્ષમાં સ્વાભાવિક જ મૃતઃપ્રાય દશાને પ્રાપ્ત થયો અને આજ આ ધર્મની જન્મભૂમિ ભારતમાં પોતાને બૌદ્ધ કહેડાવનાર એક પણ સ્ત્રી કે પુરુષ નથી.

પરંતુ આની સાથેજ બ્રાહ્મણ ધર્મે પણ થોડું ખોયું -- સમાજસુધાર નો તે ઉત્સાહ, પ્રાણિમાત્ર પ્રતિ તે આશ્ચર્યજનક સહાનુભૂતિ અને કરૂણા , તથા તે અદ્ભુત રસાયણ, જે બૌદ્ધ ધર્મે એક એક જણને આપેલ હતું અને જેમનાં ફળસ્વરૂપ ભારતીય સમાજ એટલો મહાન થઇ ગયો કે તત્કાલીન ભારત વિષે લખવાવાળા એક યૂનાની ઇતિહાસકારે એમ લખવું પડ્યું કે એક પણ એવો હિંદુ નથી દેખાતો, જે મિથ્યાભાષણ કરતો હોય; એક પણ એવી હિંદુ નારી નથી, જે પતિવ્રતા ન હોય. હિંદુ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મના ન રહી શકે અને ન બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુ ધર્મ વિના. ત્યારે એ જુઓ કે આપણાં પારસ્પરિક મતભેદોએ સ્પષ્ટ રૂપે જાહેર કરી દીધું છે કે બૌદ્ધ, બ્રાહ્મણો નાં દર્શન અને મસ્તિષ્ક વિના ટકી શકે નહીં, અને ન બ્રાહ્મણ બૌદ્ધો નાં વિશાળ હ્રદય વગર. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો આ મતભેદજ ભારતવર્ષના પતનનું કારણ છે. આજ કારણ છે કે આજે ભારતમાં ત્રીસ કરોડ ભિખારીઓ નિવાસ કરે છે, અને તે એક હજાર વર્ષથી વિજેતાઓનાં ગુલામ બનેલા છે. માટે આવો, આપણે બ્રાહ્મણોની આ અપૂર્વ મેધાની શાથે તથાગતનાં હ્રદય, મહાનુભાવતા અને અદ્ભુત લોકહિતકારી શક્તિને મેળવી દઇએ.

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૨૬ સપ્ટે.૧૮૯૩
<u>સ્વામી વિવેકાનંદ</u>

શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂનું પ્રવચન – ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭

પ્રિય દેશવાસીઓ,

ભારતની સેવા કરવાની અને તેની સ્વતંત્રતાનો હિસ્સો બનવાની મને તક મળી તે માટે હું મારી જાતને ખૂબ ભાગ્યશાળી ગણું છું. આજે સૌપ્રથમ વખત ભારતીયોના સેવક તરીકે આધિકારીક રીતે હું તમને સંબોધન કરી રહ્યો છું, તમારી સેવા અને વિકાસ માટે પ્રતિજ્ઞાબધ્ધ. હું અહીં છું કારણકે તમે એમ ઈચ્છતા હતા અને જ્યાં સુધી તમે મને તમારા વિશ્વાસથી ઉપકૃત કરશો ત્યાં સુધી એમ જ રહીશ.

આપણે આજે મુક્ત અને સાર્વભૌમ લોકો છીએ અને ભૂતકાળના બોજો થી મુક્ત થયા છીએ.આપણે વિશ્વ તરફ સમાન અને મિત્રતાભરી આંખોથી અને આત્મવિશ્વાસ ભરેલા ભવિષ્ય તરફ જોઈ રહ્યા છીએ.

વિદેશીઓની હકૂમત જતી રહી છે. તો ચાલો હવે આપણે એકનિષ્ઠતા અને ધ્યેય પ્રાપ્તિની ઝંખના સાથે આપણાં નવા કાર્યો તરફ વળીએ, જે આપણા મહાન નેતાએ આપણને શીખવ્યા છે. ગાંધીજી આપણા સદનસીબે આપણને પ્રેરણા આપવા અને સાચા રસ્તે દોરવા અને મહાનતમ સત્ય તરફ આપણને લઈ જવા આપણી સાથે છે. તેમણે ઘણાં વખત પહેલેથી આપણને શીખવ્યું છે કે ધ્યેય અને આદર્શોને મેળવવાના રસ્તાઓ માટે તેમને કદી છોડી શકાય નહીં, અને એ કે ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટેના સાધનો પણ શુધ્ધ હોવા ઘટે. જો આપણે જીવનમાં ઉંચા આદર્શો લક્ષ્યમાં રાખીશું, જો આપણે એક એવા મહાન દેશ તરીકે ભારતની કલ્પનાને સાકાર કરવા પ્રયત્ન કરીશુ જે તેના સદીઓ જૂના શાંતિ અને સ્વતંત્રતાના સંદેશને બીજાઓ સુધી પહોંચાડશે, તો આપણે પોતે મહાન બનવું પડશે અને ભારતમાતાના સાચા સપૂત બનવુ પડશે. આખાય વિશ્વની આંખો આજે આપણા ઉપર છે, અને પૂર્વમાં થયેલા આ સ્વતંત્રતાના સૂર્યોદયને જોઈ રહી છે, એ સમજવા માંગે છે કે આ શું છે?

આપણું તાત્કાલીક અને પ્રથમ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ બધા આંતરીક મતભેદો અને હિંસા રોકવી. જે આપણને સમગ્ર વિશ્વમાં કદરૂપા અને નીચા દેખાડી શકે છે. અને આપણી સ્વતંત્રતાના કારણને હાની પહોંચાડી શકે છે. આ બધી તકલીફો મોટી નાણાંકીય તકલીફો અને એ લોકોના રૂપે આપણી તરફ આવે ચે જે તાત્કાલીક આપણું ધ્યાન માંગે છે.

આપણું વિશ્વયુધ્ધમાં હોવું અને તે પછીનાં અનેક પ્રસંગોએ આપણને અનેક તકલીફોનો સમૂહ ભેટમાં આપ્યો છે. અને આજે આપણા લોકો ખોરાકના અને કપડાંના અને બીજી જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુ ના અભાવે જીવે છે અને આપણે મોંઘવારી અને વધતા જતાં ભાવના વિષચક્રમાં ફસાતા જઈએ છીએ. આપણે આ બધી તકલીફો તરતજ ઉકેલી શકવાનાં નથી. પણ આપણે તેમના ઉકેલમાં મોડું પણ કરી શકીએ એમ નથી. તેથી આપણે ચતુરાઈપૂર્વક આયોજન કરવું પડશે કે જેથી લોકો પર તેનો બોજો ઓછો પડે અને તેમનુ જીવનધોરણ ઉંચુ આવે. આપણે કોઈનું ખરાબ ઈચ્છતાં નથી પણ એ બધાંયને એકદમ સ્પષ્ટપણે સમજાઈ જવું જોઈએ કે આપણા લાંબા સમયથી તકલીફમાં જીવતા લોકોની તકલીફો પહેલા આવે છે, અને તેમની તકલીફોનું સમાધાન થવું જ જોઈએ. આપણે જૂની જમીન પધ્ધતિઓ બદલવી પડશે, અને આપણે ઔદ્યોગિકરણ મોટા પરંતુ સંતુલિત ધોરણે શરૂ કરવું પડશે, જેથી દેશની સંપત્તિમાં વધારો થાય અને આ રીતે આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ સમાન ધોરણે વહેંચી શકાય.

ઉત્પાદન આજે આપણી સૌથી વધુ અગ્ર જરૂરત છે, અને દરેક કાર્ય જે તેને અટકાવવા કે ઓછું કરવા થશે તે દેશ વિરુધ્ધનું કાર્ય હશે, અને ખાસ કરીને મજૂરી કરતા આપણા લોકોના માટે તે ખૂબ નુકસાનકારક હશે. પણ ઉત્પાદન એકલું પૂરતું નથી, કારણકે એનાથી સંપત્તિનું કેન્દ્રિકરણ ફક્ત થોડાક હાથોમાં જ થશે, જે પ્રગતિના રસ્તે અવરોધ રૂપે આવશે અને દેશમાં અસમાનતા, અસંતુલિતતા અને ઝઘડા લાવશે. તેથી સમાન અને પૂરતું વિકેન્દ્રિકરણ દરેક તકલીફના ઉકેલ માટે જરૂરી છે.

ભારત સરકાર અત્યારે નદીઓના આસપાસના ફળદ્રુપ પ્રદેશોના વિકાસ માટે નદીઓના પ્રવાહને કાબૂમાં કરીને અનેક યોજનાઓ હાથ ધરશે, બંધો બનાવવા, તળાવો બનાવવા અને પાણી પૂરવઠા વડે તથા જળ વિદ્યુત યોજનાઓ વડે લોકવિકાસના કાર્યો થશે. આ સાર્વત્રિક વિકાસ હશે. આ યોજનાઓ બધાંય આયોજનનાં મૂળમાં છે અને અમે તેને બને તેટલી ઝડપથી પૂરી કરવા પ્રયત્ન કરીશું જેથી લોકસમૂહો તેનો ફાયદો મેળવી શકે.

આ બધું માંગે છે શાંતિપૂર્વકના સંજોગો અને લાગતા વળગતાં બધાંયનો સાથ અને સહકાર, અને સખત અને સતત મહેનત. ચાલો આપણે આપણી જાતને આ મહાન અને ફાયદાકારક કાર્યમાં જોડીએ અને આપણા આંતરિક ભેદભાવો અને ઝઘડા ભૂલી જઈએ. દરેક વસ્તુ માટે સમય હોય છે, સમય હોય છે ઝઘડવાનો, સમય હોય છે હાથમાં હાથ મેળવી કામ કરવાનો, સમય હોય છે કામ કરવાનો અને સમય હોય છે આનંદ કરવાનો. આજે લડવાનો સમય નથી કે મોજમજાનો સમય નથી. જ્યાં સુધી આપણે સફળ ન થઈ જઈએ. આજે, આપણે એક બીજા સાથે સહયોગ કરવો રહ્યો અને સાથે કાર્ય કરવું રહ્યું, અને સાચી ભાવનાથી કામ કરવું પડશે.

હું આપણી સેનાને પણ આજે થોડાક શબ્દો કહેવા માંગું છું, સિવિલ અને મિલિટ્રી, જૂના ભેદભાવો અને વાડાઓ જતા રહ્યા છે, અને આજે આપણે સ્વતંત્ર છીએ અને ભારતના સંતાનો છીએ, આપણા દેશની સ્વતંત્રતા માટે ગર્વ અનુભવીએ છીએ અને તેની સેવા માટે સાથે હાથ મેળવવા જઈ રહ્યા છીએ. આપણું બધાનું સામાન્ય પરીબળ છે “ભારત” આગળ આવનારા મુશ્કેલ દિવસોમાં, આપણી સેના અને આપણા વિશેષજ્ઞોએ મહત્વની ભૂમીકા ભજવવાની છે, અને આપણે તેમને ભારતની સેવાના સિપાહીઓ તરીકે આવકારીએ છીએ.

- ૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭

અંગ્રેજ, ચલે જાઓ!

[તા. ૭-૮-૧૯૪૨ ને રોજ મુંબઈ ખાતે ભરાયેલી અખિલ હિન્દ મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં 'અંગ્રેજ ચલે જાઓ'વાળા ઠરાવ ઉપર આપેલું ભાષણ]

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

મહાત્માજી, રાષ્ટ્રપતિ અને જવાહરલાલજી બોલી ગયા પછી મારે બહુ જ થોડું કહેવાનું છે. આજે ત્રણ ત્રણ અઠવાડિયાંથી વર્ધાનો ઠરાવ દેશ સામે પડ્યો છે, દુનિયા સામે પણ પડ્યો છે, જગતભરમાં એની ચર્ચા થઈ છે. તે પર ટીકાઓ પણ પુષ્કળ થઈ છે. એ ચર્ચા ઉપર પણ આ વખતની વર્કિંગ કમિટીએ પૂરો વિચાર ચલાવ્યો છે અને તે પછી જ આજનો આ ઠરાવ તમારી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

સોળમી જુલાઈના વર્ધા-ઠરાવને દુનિયાના બીજા દેશોમાં જેટલી પ્રસિદ્ધિ મળી છે, તેનો સરકાર અને સરકારના આડતિયા-મળતિયાઓ તરફથી જેટલો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે તેટલો પ્રચાર આપણાથી ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચતાં પણ ન થાત. હજી તો આપણે ઠરાવ જ કર્યો છે, કોઈ પણ પગલું હજી કોંગ્રેસે ભર્યું નથી. એટલે આપણે પગલું ભરીશું ત્યારે આનાં કરતાં કેટલી વધુ જાહેરાત આપણને મળશે તે તમે ગણી લેજો. અગાઉના વખતમાં પૈસા ખરચતાં ન મળતી એવી પ્રસિદ્ધિ કોંગ્રેસને હવે અનાયાસે મળે છે. કામ અને કુરબાનીનો એવો મહિમા છે.

છેલ્લા થોડા દિવસ થયાં હિન્દ સાથે અસંખ્ય લોકોને એકાએક મહોબત થઈ આવી છે. જેમને હિન્દ સાથે કશુંય સ્નાનસૂતક નથી, કશી લેવાદેવા નથી, તેવા પણ જાણે ઉમરભરની મહોબત હોય તેમ હિન્દી સવાલમાં એકાએક રસ લેવા લાગ્યા છે.

આપણે આઝાદીની આખરી લડત ઉપાડવાના છીએ તે સામે કોઈ ટીકાકારો ધાકધમકી બતાવે છે અને કહે છે કે તમે લડત ઉપાડશો તો તમારા પર મુસીબતો આવી પડશે. કોઈ શિખામણ આપીને શાણપણ બતાવે છે કે એથી તો મિત્રરાજ્યોના યુદ્ધપ્રયાસોને હાનિ પહોંચશે. આ બધી ધાકધમકીઓના ને સલાહશિખામણોના જવાબો અમારી પાસે છે પણ અમે તેમને કેવી રીતે જવાબ આપીએ? તે દેશોમાં અમારાં અખબારો નથી, રેડિયો પર અમારી સત્તા નથી. સરકારે તો સેન્સરના ચોકીપહેરા મૂકી દીધા છે. તે જેટલી વાત અહીંથી બહાર જવા દેશે તેટલી જ બહાર જશે. અમારા દિલની સાચી વાત તો બીજા દેશમાં જવા નહિ પામે.

સરકારનો પ્રચાર પરદેશમાં એવો છે કે કૉંગ્રેસ સાથે છે કોણ? એ તો મુઠ્ઠીભર માણસોની બનેલી છે, જે રોજ ઊઠીને આ બધી ધાંધલ આ કરે છે. નવ કરોડ મુસ્લિમો કૉંગ્રેસ સાથે નથી, સાત કરોડ હરિજનો નથી, અને સાત કરોડ રાજસ્થાનીઓ પણ કૉંગ્રેસ સાથે નથી. ડાહ્યાડમરા ગણાતા વિનીતો નથી. રૅડિકલો, ડેમોક્રેટો ને કૉમ્યુનિસ્ટો પણ નથી. હું કહું છું કે અમારી સાથે કોઈ જ નથી પણ પોતાને શરીફ કહેવડાવતા અંગ્રેજો તો છેને? અમારે તેમનું જ કામ છે.

જો મહાસભાને દેશનો સાથ જ નથી તો તમને એની આટલી ભડક પણ શા માટે લાગે છે? જળમાં, સ્થળમાં, વસ્તીમાં, વેરાનમાં બધે એને જ કેમ જુઓ છો? હું તો કહું છું કે આ લડાઈમાં ચાલીસ કરોડ હિન્દી જનતાનો સાથ તેમને નહિ હોય તોપણ વિજય તેમને જ મળશે એમ બ્રિટન અને અમેરિકન પ્રજા સમજતી હોય તો તે બેવકૂફ છે. વિજય તો ત્યારે જ મળે જ્યારે તમામ પ્રજાના દિલમાં વસી જાય કે આ તેમનું યુદ્ધ છે. પોતાના વતન અને આઝાદી માટે ખપી જવાની તમન્ના લોકોના દિલમાં જાગ્રત થઈ નથી ત્યાં સુધી અખબારો ને રેડિયો પર ભલે જોઈએ તેટલો પ્રચાર ચલાવો, બધો પ્રચાર નિરર્થક છે.

આપણે તો ત્રણ ત્રણ વર્ષ બેસી રહ્યા. ગાંધીજીએ કૉંગ્રેસને કહ્યું કે બ્રિટન મુસીબતમાં આવી પડ્યું છે તેને કનડગત કોણ પહોંચાડે? તેમના યુદ્ધપ્રયાસોમાં કશી પણ નડતર ઊભી ન થાય તે માટે ગાંધીજીએ જીવ તોડી તોડીને કાળજી રાખ્યાં કરી, પરન્તુ હવે એમની પણ ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. યુદ્ધ હિન્દનાં બારણાં ખખડાવી રહ્યું છે. હિન્દનું રક્ષણ કરવાનો દાવો બ્રિટિશરો કરે છે, પરન્તુ બ્રહ્મદેશને પણ તેઓ આવું જ કહેતા હતા એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા? ગમે તેટલો દાવો કરે પણ આખી હિંદી પ્રજાના

દિલોજાનીભર્યા સહકાર વગર બ્રિટિશરો હિન્દનો કશોય બચાવ કરી શકે એમ નથી એ હવે સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. બ્રિટન તો બરમાનો બચાવ કરવા પણ મેદાનમાં ક્યાં નહોતું પડ્યું? પણ બરમા તો ચાલ્યું ગયું. તેવી જ રીતે હિન્દ પણ જાપાનીઓના હાથમાં ચાલ્યું ન જાય તે માટે જ આપણી આ લડત છે. બચાવ ને રક્ષણની વાતો દરેક વખતે એમણે ક્યાં નથી કરી? મલાયામાં માર ખાતા હતા ત્યારે કહેતા હતા કે આવવા દો સિંગાપુર આગળ! ત્યાં અમે બતાવી આપીશું. સિંગાપુરનો કિલ્લો તો અભેદ્ય હતો. એની પાછળ કરોડો પાઉન્ડનો ધુમાડો કરવામાં આવ્યો હતો. એમેરી સાહેબ વખતોવખત કહેતા હતા કે એનો બચાવ તો થશે જ થશે. એ ગઢનાં વખાણથી દુનિયાના કાન થકવવામાં આવેલા. પણ બન્યું એવું કે દુનિયાના કોઈ પણ કિલ્લા કરતાં જલદી એ જ સિંગાપુરનો અજબ, અલૌકિક, અભેદ્ય કિલ્લો ગંજીપાના ગઢની જેમ ગબડી પડ્યો!

હિન્દુ ધર્મ(સ્વામી વિવેકાનંદ)

[સ્વામી વિવેકાનંદ]

પ્રાગૈતિહાસિક યુગ થી ચાલ્યા આવતા કેવળ ત્રણ જ ધર્મ આજે સંસાર માં વિદ્યમાન છે - હિન્દૂ ધર્મ, પારસી ધર્મ અને યહૂદી ધર્મ. તેમને અનેકાનેક પ્રચંડ આઘાત સહેવા પડ્યા છે, પરંતુ છતાં પણ જીવંત બની રહી તે પોતાની આંતરિક શક્તિ નું પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરે છે. પરંતુ જ્યાં આપણે એ જોઇએ છીએ કે યહૂદી ધર્મ ઈસાઈ ધર્મ ને આત્મસાત ન કરી શક્યો, કારણ પોતાની દિગ્વિજયી બહેન- ઈસાઈ ધર્મ - દ્વારા પોતાના જન્મ સ્થાનેથી નિર્વાસિત કરી દેવામાં આવ્યો, અને કેવળ મુઠ્ઠીભર પા્રસીજ પોતાના મહાન ધર્મ ની ગાથા ગાવા માટે હવે બચ્યા છે, - ત્યાં ભારતમાં એક પછી એક ન જાણે કેટલાયે સંપ્રદાયો નો ઉદય થયો અને તેમણે વૈદિક ધર્મને મુળમાંથી હલાવી મૂક્યો; પરંતુ ભયંકર ભૂકંપના સમયે સમુદ્રતટ ના જળની સમાન એ થોડો સમય પછી હજાર ગણો બળવાન થઇને સર્વગ્રાસી ભરતીનાં રૂપમાં ફરી પરત થવા માટે થોડો પાછો હટી ગયો; અને જ્યારે આ બધો કોલાહલ શાંત થઇ ગયો, ત્યારે આ બધાજ ધર્મ-સંપ્રદાયો ને તેમની ધર્મમાતા (હિન્દૂ ધર્મ) ની વિરાટ કાયાએ શોષી લીધા, આત્મસાત કરી લીધા અને પોતાનમાં પચાવી નાખ્યા.

વેદાંત દર્શનની અતિઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ઉડાનોથી લઇને -- આધુનિક વિજ્ઞાનનાં નવીનતમ સંશોધનો જેની કેવળ પ્રતિધ્વનિ જણાય છે, મૂર્તિપૂજાના નિમ્નસ્તરીય વિચારો અને તેને આનુષાંગીક અનેકાનેક પૌરાણિક દંતકથાઓં સુધી, અને બૌદ્ધોના અજ્ઞેયવાદ તથા જૈનોનાં નિરીશ્વરવાદ -- આમાંથી પ્રત્યેકને માટે હિન્દૂ ધર્મમાં સ્થાન છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે એ કયું સર્વસામાન્ય કેન્દ્ર છે,જ્યાં આટલી ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં જનાર ત્રિજયાઓ કેન્દ્રસ્થ થાય છે? એ ક્યો એક સામાન્ય આધાર છે જેના પર આ પ્રચંડ વિરોધાભાસ આશ્રિત છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો હવે હું પ્રયાસ કરીશ.

હિંદુ જાતિએ પોતાનો ધર્મ શ્રુતિ -- વેદો પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમની ધારણા છે કે વેદ અનાદિ અને અનંત છે: શ્રોતાઓને, સંભવ છે, આ વાત હાસ્યાસ્પદ લાગે કે કોઈ પુસ્તક અનાદિ અને અનંત કેવી રીતે હોઇ શકે. પરંતુ વેદોનો અર્થ કોઈ પુસ્તક છે જ નહી. વેદોનો અર્થ છે , ભિન્ન ભિન્ન કાળોમાં ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિયો દ્વારા આવિષ્કૃત આધ્યાત્મિક સત્યોનો સંચિત કોષ. જે રીતે ગુરુત્વાકર્ષણનાં સિદ્ધાંત મનુષ્યોની જાણમાં

આવ્યા તે પહેલાં પણ પોતાનું કામ કરતાજ હતા અને આજ કદાચ મનુષ્યજાતિ તેને ભૂલી જાય,તો પણ તે નિયમો પોતાનું કામ કરતાજ રહેશે, ઠીક એજ વાત આધ્યાત્મિક જગતનું સંચાલન કરનારા નિયમોમાં પણ છે. એક આત્માનો બીજી આત્મા સાથે અને જીવાત્માનો આત્માઓનાં પરમ પિતા સાથે જે નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક સબંધ છે, તે તેમનાં આવિષ્કાર પહેલાં પણ અને આપણે કદાચ તેને ભૂલી જાઇએ તો પણ, બનેલ તો રહેશેજ. આ નિયમો કે સત્યોનાં આવિષ્કાર કરવા વાળા ઋષિ કહેવાય છે અને આપણે તેમને પૂર્ણત્વ સુધી પહોંચેલા આત્મા માની સમ્માન આપીએ છીએ. શ્રોતાઓને એ જણાવતા મને આનંદ થાય છે કે આ મહાનતમ ઋષિઓમાં અમુક સ્ત્રીઓ પણ હતી. અહીં એવું કહી શકાય કે આ નિયમ, નિયમનાં રૂપમાં અનંત ભલે હોય, પરંતુ તેમનો આદિ તો જરૂર હોવુંજ જોઇએ. વેદ આપણને એ શિખવાડે છે કે સૃષ્ટિનો ન આદિ છે ન અંત. વિજ્ઞાને આપણને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે સમગ્ર વિશ્વની તમામ ઊર્જા-સમષ્ટિનું પરિમાણ સદા એક સરખુંજ રહે છે. તો પછી, જો એવો કોઇ સમય હતો, જ્યારે કે કોઇ વસ્તુનું અસ્તિત્વજ નહોતું, તે સમયે આ સંપુર્ણ ઊર્જા ક્યાં હતી? કોઈ કોઈ કહે છે કે ઈશ્વરમાંજ તે બધી અવ્યક્ત રૂપમાં સમાયેલ હતી. ત્યારેતો ઈશ્વર ક્યારેક અવ્યક્ત અને ક્યારેક વ્યક્ત છે; આનાથીતો તે વિકારશીલ થઇ જશે. પ્રત્યેક વિકારશીલ પદાર્થ યૌગિક હોય છે અને દરેક યૌગિક પદાર્થમાં તે પરિવર્તન અવસ્યંમ્ભાવી છે, જેને આપણે વિનાશ કહીયે છીએ. આ રીતે તો ઈશ્વરની મૃત્યુ થઇ જશે, જે અનર્ગલ છે. માટે એવો સમય ક્યારેય ન હતો, જ્યારે આ સૃષ્ટિ ન હતી.

હું એક ઉપમા આપું; સ્રષ્ટા અને સૃષ્ટિ માનો બે રેખાઓ છે, જેનો ન આદિ છે, ન અંત, અને જે સમાન્તર ચાલે છે. ઈશ્વર નિત્ય ક્રિયાશીલ વિધાતા છે, જેમની શક્તિથી પ્રલયપયોધિમાંથી નિત્યશઃ એક પછી એક બ્રહ્માંડનું સૃજન થાય છે, તે અમુક કાળ સુધી ગતિમાન રહે છે, અને તત્પશ્ચાત તે પુનઃ નષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે.

(Cont`d)

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૧૯ સપ્ટે.૧૮૯૩.

બાળક મૂળશંકર

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી નામે દેશી રાજ્ય હતું. તેમાં ટંકારા નામે એક ગામ છે. આ ગામમાં એકસો ને સત્તર વર્ષ પહેલાં કરશનજીભાઈ નામના એક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. પોતે જમીનદાર હતા, લેણદેણનો ધંધો પણ કરતા . ભિક્ષાવૃત્તિ નહોતા કરતા. ચુસ્ત શિવભક્ત હતા.

તેમને ઘરે મૂળશંકર નામે દીકરો હતો. દીકરાને માતા પિતા કુળની રીતિ મુજબ શિક્ષણ દેતા હતાં. પાંચ વર્ષની વયે તો મૂળશંકરે દેવનાગરી કક્કો ભણવા માંડ્યો. મા-બાપ એને ધર્મશાસ્ત્રોના શ્લોકો અને સુત્રો પણ મોઢે કરાવતાં હતાં.

મૂળશંકર આઠ વર્ષનો થયો, એને જનોઈ દીધી. ગાયત્રી મંત્ર, સંધ્યા અને તેની ક્રિયા પણ શીખવવામાં આવ્યાં. યજુર્વેદની સંહિતાઓ પણ એને ભણાવવા લાગ્યા. ઉપરાંત પિતા એને માટીનું શિવલિંગ બનાવીને પૂજા કરવાનું પણ કહ્યા કરતાં.

દીકરાનો આવો કઠોર ઉછેર મૂળશંકરની બાને ગમતો નહિ. છોકરો માંદો પડશે, છોકરાને સવારે વહેલા જમવાની ટેવ છે, એ મોડે સુધી ભુખ્યો ન રહી શકે, અને પૂજાપાઠ કરે તો તો વહેલાં જમાય નહિ, એવું કહીને બા વિરોધ કરતાં. બાપુ હઠ કરતા કે પૂજા તો કરવી જા જોઈએ, કારણ કે એ તો કુટુંબની રીતિ છે. એમ કરતાં કરતાં આ વિરોધ એટલો બધો વધ્યો કે બા અને બાપુ વચ્ચે કંકાસ પણ મચવા લાગ્યો. આ અરસામાં મૂળશંકરે તો કંઈક વ્યાકરણ, વેદ વગેરેનો અભ્યાસ કરી કાઢ્યો. બાપુ એને પોતાની સાથે મંદિરોમાં ને સંમેલનોમાં લઈ જતા તથા કહેતા કે શિવ ઉપાસના જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ચૌદ વર્ષનો થતા સુધીમાં તો મૂળશંકરે યજુર્વેદની સંહિતા પૂરી શીખી લીધી, બીજા વેદોના પાઠ પણ ખતમ કર્યા, નાના નાના વ્યાકરણ ગ્રંથો પણ ભણી કાઢ્યા. પછી તો જ્યાં જ્યાં શિવપુરાણ વગેરેની કથા થતી હોય ત્યાં બાપુ એને બેસારતા હતા અને બાની ના છતાં માટીના શિવલિંગનું પૂજન પણ એની પાસે કરાવતા હતા.

એમા કરતાં શિવરાત્રી આવી. તેરશને દિવસે બાપુએ એને શિવરાત્રીની કથાનો મહિમા સંભળાવીને વ્રત કરવાનો પણ નિશ્ચય પણ લેવરાવ્યો. બા કહે કે એનાથી બાપાડા વ્રત નહિ રહેવાય, પણ વ્રત તો લેવાઈ ચૂક્યું હતું.

ચૌદશની રાત પડી. વસ્તીના મોટા મોટા શિવભક્તો પોતપોતાના પુત્રોને લઈ મંદિરમાં જાગરણ કરવા ગયા. મૂળશંકર પણ બાપુ સાથે ત્યાં ગયો. શિવરાત્રીના પહેલા પહોરની પૂજા કરીને બધા પૂજારીઓ તો બહાર નીકળી ઊંઘી ગયાં, પણ ન સૂતો એક મૂળશંકર. એણે સાંભળી રાખ્યું હતું કે સૂવાથી તો શિવરાત્રી નું ફળ ન મળે. આંખે પાણી છંટકોરી છંટકોરીને એ જાગતો રહ્યો. પછી તો બાપુ પણ સૂઈ ગયા.

"બાપુ, બાપુ ! જાગો ને !"

"કેમ મૂળશંકર ? શું છે?"

"બાપુ, આ મંદિરના જે મહાદેવ છે, તે પેલા શિવરાત્રીની કથાવાળા મહાદેવ, કે કોઈ બીજા ?"

"એમ કેમ પૂછે છે?"

"કથાના મહાદેવ તો પોઠિયાના વાહનવાળા, ફરતાહરતા, ખાતાપીતા, હાથમાં ત્રિશૂળ રાખતા, ડમરું બજાવતા, વર દેતા ને શાપ આપતા કૈલાસપતિ છે; તો આ મહાદેવ કેમ નિર્જીવ છે?"

"નિર્જીવ કેમ ?"

"આ મહાદેવના લિંગ પર તો ઊંદરડા ફરે એ ને ગંદકી કરે છે; મહાદેવજી એમ કેમ કરવા દે છે?"

"તેં ક્યારે જોયું?"

"અત્યારે જોયું. તમે બધા સૂઈ ગયા હતા. હું જાગતો હતો."

"છોકરા, આ તો કળિયુગ છે. કૈલાસ મહાદેવ સાક્ષાત દર્શન દેતા બંધ પડ્યા છે, એટલે જ એમની મૂર્તિનું આવાહન કરવાનું છે, અહીં એમની મૂર્તિ પૂજીએ એટલે ત્યાં કૈલાશમાં તે પ્રસન્ન થાય."

મૂળશંકર ચૂપ બની ગયો. મનમાં ને મનમાં એને થયું, નક્કી આ બાબતમાં કાંઈક ગોટાળો છે. રાત હજુ ઘણી બાકી હતી, પણ મૂળશંકરને કકડીને ભૂખ લાગી હતી. એણે બાપુને પૂછ્યું, "ઘેર જાઉં?"

"હા, પણ ખબરદાર, સવાર પહેલા ખાઈ ન લેતો."

ઘેર પહોંચીને મૂળશંકરે બાને કહ્યું, "બા, બહુ ભૂખ લાગી છે, રહેવાતું નથી." બાએ મીઠાઈ આપી એ ખાઈને રાતના એકાદ વાગ્યે મુળશંકર સૂઈ ગયો.

બાપુએ સવારે ઘેર આવીને જાણ્યું કે મૂળશંકરે શિવરાત્રી ભાંગી તો તે બહુ ગુસ્સે થયા, કહે કે તે મહાપાપ કર્યું."

મૂળશંકરે જવાબ આપ્યો, "આ કથાવાળા મહાદેવ નથી, તો પછી હું એની પૂજા શીદને કરું? તમે કહો છો કે ભણ પણ મને આ પૂજાપાઠમાંથી વખત જ ક્યાં મળે છે?" એવું મનમાં તો નહોતું છતાં ઉપરથી કહીને પિતાને શાંત પાડ્યા. બાએ ને કાકાએ પણ બાપુનો રોષ ઓછો કરાવ્યો, બાપુ કહે, ભલે ભણે. નાનકડા મૂળશંકરે ભણવા માંડ્યું ! નિઘંટુ, નિરુક્ત અને પૂર્વમિમાંસા જેવા અઘરાં શાસ્ત્રો શીખવા – ગોખવા લાગ્યો અને કર્મકાંડ પણ શીખવા લાગ્યો.

ધર્મ મહાસભા,સ્વાગત પ્રવચનનો પ્રત્યુતર

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

ધર્મ મહાસભા: સ્વાગત ભાષણ નો પ્રત્યુતર (સ્વામી વિવેકાનંદ)

અમેરિકાવાસી બહેનો તથા ભાઈઓ,

આપે જે સૌહાર્દ અને સ્નેહ સાથે અમારૂં સ્વાગત કર્યું છે, તે પ્રતિ આભાર પ્રગટ કરવા માટે ઉભા થતી વખતે મારું હૃદય અવર્ણનીય હર્ષ અનુભવે છે. સંસાર માં સંન્યાસિ ઓ ની બધાથી પ્રાચીન પરંપરા તરફથી હું આપને ધન્યવાદ આપું છું; ધર્મોં ની માતા તરફથી ધન્યવાદ આપું છું, અને બધા સંપ્રદાયોં તેમજ મતો ના કોટિ કોટિ હિન્દુઓ તરફથી પણ ધન્યવાદ આપું છું.

હું આ મંચ પર થી બોલવાવાળા એ વિદ્વાન વક્તાઓ પ્રતિ પણ ધન્યવાદ અર્પીત કરૂં છું, જેમણે પ્રાચી ના પ્રતિનિધિયો નો ઉલ્લેખ કરતી વખતે આપને એ જણાવ્યું છે કે સુદૂર દેશો ના આ લોકો સહિષ્ણુતા નો ભાવ વિવિધ દેશો માં પ્રચારિત કરવાના ગૌરવ નો દાવો કરી શકે છે. હું એક એવા ધર્મ નો અનુયાયી હોવાનો ગર્વ અનુભવ કરું છું, જેણે સંસાર ને સહિષ્ણુતા તથા સાર્વભૌમ સ્વીકૃતિ, બન્નેનું શિક્ષણ આપ્યું છે. અમે લોકો બધા ધર્મોં પ્રતિ કેવળ સહિષ્ણુતા માંજ વિશ્વાસ નથી કરતા, પરંતુ સઘળા ધર્મો ને સાચા માની સ્વીકાર કરીએ છીએ. મને એવા દેશ ના વ્યક્તિ હોવાનું અભિમાન છે, જેણે આ પૃથ્વી ના સમસ્ત ધર્મો અને દેશોના ઉત્પીડીતો અને શરણાર્થિઓ ને આશ્રય આપ્યો છે. મને આપને એ કહેતા ગર્વ થાય છે કે અમે અમારા અંતરમાં યહૂદિયો ના વિશુદ્ધતમ અવશિષ્ટ ને સ્થાન આપ્યું હતું, જેમણે દક્ષિણ ભારતમાં આવી તે જ વર્ષે શરણ લીધું,જે વર્ષે તેમના પવિત્ર મંદિર રોમન જાતિ ના અત્યાચાર થી ધૂળ માં મેળવી દેવાયું હતું. આવા ધર્મ નો અનુયાયી હોવામાં હું ગર્વ નો અનુભવ કરું છું, જેણે મહાન જરથુષ્ટ્ર જાતિ ના અવશિષ્ટ અંશ ને શરણ આપ્યું અને જેનું પાલન તે હજુ સુધી કરે છે. ભાઈઓ, હું આપ લોકો ને એક સ્તોત્ર ની થોડી પંક્તિઓ સંભળાવવા માગું છું, જેનું પઠન હું બાળપણથી કરૂં છું અને જેનું પઠન પ્રતિદિન લાખો મનુષ્ય કરે છે:

રુચિનાં વૈચિત્ર્યાદૃજુકુટિલનાનાપથજુષામ્ |
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ||

-'જેમ વિભિન્ન નદિઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્રોતોમાંથી નિકળી સમુદ્ર માં મળી જાય છે, તેજ રીતે હે પ્રભો! ભિન્ન ભિન્ન રુચિ અનુસાર વિભિન્ન આડા અવળા અથવા સીધા રસ્તે જાવાવાળા લોકો અંતે તો તારામાં જ આવીને મળી જાય છે.'

આ સભા, જે અત્યાર સુધીમાં આયોજિત સર્વશ્રેષ્ઠ પવિત્ર સમ્મેલનો માંની એક છે, સ્વયં જ ગીતા ના આ અદ્ભુત ઉપદેશ નું પ્રતિપાદન અને જગત પ્રતિ તેની ઘોષણા છે:

યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ |
મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ||

-'જે કોઈ મારી તરફ આવે છે - ભલે કોઇ પણ પ્રકારે હો - હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં છું. લોકો ભિન્ન માર્ગ દ્વારા પ્રયત્ન કરતા કરતા અન્ત માં મારી તરફજ આવે છે.'

સાંપ્રદાયિકતા, કટ્ટરતા અને તેની બીભત્સ વંશધર ધર્માધંતા આ સુંદર પૃથ્વી ઉપર બહુ સમય સુધી રાજ્ય કરી ચુકી છે. તે પૃથ્વી ને હિંસા થી ભરતી રહી છે, તેને વારંવાર માનવતા ના રક્ત થી નવડાવતી રહી છે, સભ્યતાઓ ને નષ્ટ કરતી અને પૂરે પૂરા દેશો ને નિરાશા ની ખાઇ માં નાખતી રહી છે. જો આ બીભત્સ દાનવી ન હોત, તો માનવ સમાજ આજ ની અવસ્થા થી ક્યાંય વધારે ઉન્નત થઇ ગયેલ હોત. પણ હવે તેનો સમય આવી ગયો છે, અને હું આંતરિક રૂપથી આશા કરૂં છું કે આજ સવારે આ સભાના સન્માન માં જે ઘંટનાદ થયો છે, તે સમસ્ત ધર્માધંતાનો, તલવાર કે કલમ દ્વારા થનાર બધાં ઉત્પીડનો નો, તથા એક જ લક્ષ્યની તરફ અગ્રેસર થવાવાળા માનવો ની પારસ્પારિક કડવાહટ નો મૃત્યુનાદ સિદ્ધ થાય.

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૧૧ સપ્ટે.૧૮૯૩
સ્વામી વિવેકાનંદ

ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્રના સૂત્રો

ભવિષ્યની આપત્તિથી બચવા માટે ધનની બચત કરવી જોઈએ.
જ્યાંઆદર સન્માન ના હોય ત્યાં આજીવિકાનું સાધન ના મળે ત્યાં રહેવું નહિ.
કામ સોંપો ત્યારે નોકરીની, દુઃખમાં ભાઈ તથા મિત્રની અને ધન નાશ પામે ત્યારે પત્નીની સાચી ઓળખ થાય છે.
જે નિશ્ચિતને છોડી, અનિસ્વિતની પાછળ દોડે છે, તે નાશ પામે છે.
નીચ વ્યક્તિ પાસે પણ કોઈ સારો ગુણ વિદ્યા હોય તો શીખી લેવું.
મીઠી મીઠી વાતો કરે, પણ પાછળ કામ બગાડે તે મિત્રનો ત્યાગ કરવો.
મનમાં વિચારેલી વાતને જાહેર કરવાને બદલે તેને કાર્યાન્વિત કરવી.
જેમ બધા પર્વતો પર રત્નો નથી મળતાં, તેમ બધાં સ્થાને સજ્જનો નથી મળતાં.
ખરાબ ચારિત્ર્યવાળા તથા વિના કારણ હાનિ પહોંચાડનારા સાથે મિત્રતા કરશો તો નાશ પામો છો.
મનુષ્યના વહેવારથી તેના કુળનો પરિચય મળી જાય છે.
દુષ્ટ વ્યક્તિ અને સાપ એ બન્નેમાં સાપ વધુ સારો છે, કારણકે તે એક જ વાર કરડે છે.
વિદ્યા વગરનો માણસ હંમેશા ઉપેક્ષિત રહે છે.
પુરુષાર્થ કરવાવાળો કદાપિ ગરીબ રહેતો નથી.
જેમ એક સુગંધિત વૃક્ષ આખા બગીચામાં ફોરમ ફેલાવે છે તેમ એક સુપુત્ર આખા કુટુંબની શોભા વધારે છે.
જેમ એક સુકા વૃક્ષને આગ લાગતાં આખું જંગલ બળી જાય છે, તેમ એક મુર્ખ પુત્ર આખા કુટુંબને નષ્ટ કરી નાખે છે.
જ્યાં પતિ-પત્ની વચ્ચે ઝધડો થતો નથી ત્યાં લક્ષ્મી આવીને વસે છે.
આ સંસારમાં ત્રણ વાતથી શાંતિ મળે છે, – સારું સંતાન, પતિવ્રતા સ્ત્રી તથા સજ્જનનો સત્સંગ.
જેમાં દયા અને મમતા ન હોય તેવા ધર્મનો ત્યાગ કરવો.
સોનાની ચાર કસોટી છે – ઘસવાનું, કાપવાનું, તપાવવાનું તથા કૂટવાનું. એમ મનુષ્યની પણ ચાર કસોટી છે. – સજ્જનતા, ગુણ, આચાર, વ્યવહાર.
સાફ વાત કરવાવાળો ધોખેબાજ નથી હોતો.
શ્રેષ્ઠ પુરુષોની ઓળખાણ તેમના ગુણોથી થાય છે.

જ્ઞાનથી ધર્મની રક્ષા કરી શકાય છે.
સત્યના લીધે જ પૃથ્વી સ્થિર છે.
આ સંસારમાં લક્ષ્મી, જીવન, યૌવન સર્વ નાશવંત છે, ફક્ત ધર્મ સ્થિર છે.
મનુષ્ય જેવું ધન કમાય છે, તેવું જ સંતાન જન્મે છે.
સંતોષથી મોટું કોઈ સુખ નથી, લાલચથી મોટો કોઈ રોગ નથી.
વિદ્વાનની હંમેશા પ્રશંશા થાય છે.
જે બીજાના ભેદ પ્રગટ કરે છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે.
જેનામાં યોગ્યતા નથી, તેને ઉપદેશ આપવો વ્યર્થ છે.
આ સંસારમાં એવો કોઈ ઉપાય નથી, જેનાથી દુર્જનને સજ્જન બનાવી શકાય.
જે પોતાનો સમુદાય છોડી, બીજાના સમુદાયમાં આશ્રય લે છે, તે નષ્ટ થઈ જાય છે.
જે ધન પ્રત્યે આસક્તિ રાખે છે, તે સત્ય બોલી શક્તો નથી.
સજ્જન પુરુષનાં દર્શનથી પુણ્ય પ્રાપ્ થાય છે, કારણકે તે તીર્થસ્વરૂપ છે.
વ્યક્તિને દરેક સ્થાનેથી કાંઈક ને કાંઈક શીખવા મળે છે.
વગર વિચારે બોલવાવાળો જલદીથી નાશ પામે છે.
બુદ્ધિમાન વર્તમાન સમય પ્રમાણે જ કામ કરે છે.
સ્નેહ અને પ્રેમ બધાં દુઃખોનું મૂળ છે.
આવનાર વિપત્તિનો વિચાર કરી તેનો સામનો કરવા તૈયાર રહેનાર સુખી થાય છે.
પ્રજા એવું જ આચરણ કરે છે જેવું રાજા (રાજનેતા) કરે છે.
મનુષ્ય પોતાના વિચારોનો જ દાસ છે.
આ પૃથ્વિ પર ત્રણ જ રત્ન છે, પાણી, અન્ન અને હિતકારી વચન.
સુપાત્રને દાન અથવા બુદ્ધિમાનનું જ્ઞાન આપોઆપ જ રેલાઈ જાય છે.
જે વ્યક્તિ અવસર પ્રમાણે પોતાની ગરિમા પ્રમાણે બોલે છે – તે જ વ્યક્તિ મહાન છે.
સજ્જન વ્યક્તિ નિર્ધન થઈ જવા છતાં સજ્જનતા નથી છોડતી.
મનુષ્યને સારા ગુણોથી શ્રેષ્ઠતા મળે છે – ઊંચા આસનથી નહીં.
પુસ્તકોમાં પડેલી વિદ્યા તથા બીજા પાસે પડેલું ધન શા કામનું !
જે જેવો વ્યવહાર કરે, તેવો વ્યવહાર તેની સાથે કરવો.
જેનામાં લોભ હોય, તેને બીજી બુરાઈની શી જરૂર!
જે સત્ય બોલે છે, તેને તપ કરવાની શી જરૂર છે !
જે લોકો સંસારમાં ફક્ત ધનની ઇચ્છા રાખે છે તે અધમ છે, જે ધન તથા સન્માન બન્નેની આશા રાખે છે તે મધ્યમ છે, પણ ઉત્તમ મનુષ્યો ફક્ત સન્માનની જ આશા રાખે છે.

બહાદુર શાહ ઝફર પર આરોપનામું

“દિલ્હીમાં ૨૭ જાન્યુઆરી,૧૮૫૮ નાં રચાયેલ યુરોપીય સૈન્ય આયોગ દ્વારા કરાયેલ સુનાવણી.” આરોપી મુહમ્મદ બહાદુર શાહ,ભુતપૂર્વ નવાબ,દિલ્હી,વિરૂધ્ધ આરોપનામું:

૧) એટલા માટે કે તેણે, ભારતમાં બ્રિટીશ સરકારનાં પેન્શનર હોવા છતાં,દિલ્હીમાં,તા:૧૦ મે અને ૧ ઓક્ટોબર ૧૮૫૭ વચ્ચે, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સૈન્યનાં આર્ટીલરી રેજીમેન્ટનાં સુબેદાર મુહમ્મદ બખ્તખાન અને અન્ય મળતીયાઓ,દેશી કમિશન્ડ અધિકારીઓ અને અજાણ્યા સૈનિકો દ્વારા રાજ્ય વિરૂધ્ધ કરાયેલ બળવા અને વિદ્રોહનાં ગુનામાં, પ્રોત્સાહન,સહાયતા અને મદદ કરેલ છે.

૨) એટલા માટે કે દિલ્હીમાં, ૧૦ મે અને ૧ ઓક્ટોબર દરમિયાન વિભિન્ન સમયે, તેમનાં પોતાના પુત્ર મિર્ઝા મોગલ, ભારતમાં બ્રિટીશ સરકારનાં આશ્રીત,અને અન્ય દિલ્હી અને ભારતનાં ઉત્તર-પશ્ચિમી પ્રાંતનાં નિવાસીયો,જે પણ બ્રિટીશ સરકારનાં આશ્રીતો છે,ને બળવો અને રાજ્ય વિરૂધ્ધ યુધ્ધ કરવા માટે પ્રોત્સાહન,સહાયતા અને મદદ કરેલ છે.

૩) એટલા માટે કે તેણે, ભારતમાં બ્રિટીશ સરકારનાં આશ્રીત હોવા છતાં, તેમનાં કર્તવ્ય અને નિષ્ઠામાં ન આવતું હોવા છતાં,૧૧ મે ૧૮૫૭ કે તેની આસપાસ,દિલ્હીમાં,રાજ્ય વિરૂધ્ધ ખોટો પ્રચાર અને દગાખોરી કરી પોતાને રાજ્યનાં રાજા,ભારતનાં સર્વસતાધિશ જાહેર કર્યા,અને ત્યાર બાદ વિશ્વાસઘાત કરી,બળજબરીથી દિલ્હી શહેરનો અવૈધ કબ્જો કર્યો. આ દરમિયાન ૧૦ મે અને ૧ ઓક્ટોબર ૧૮૫૭ વચ્ચે કેટલીયે વખત,જુઠા,દગાખોર અને વિશ્વાસઘાતીનાં રૂપમાં,પોતાનાં પૂત્ર મિર્ઝા મોગલ,આર્ટિલરી રેજીમેન્ટનાં સુબેદાર મુહમ્મદ બખ્તખાન અને અન્ય જુઠા,દગાખોર મળતીયાઓ શાથે, કરનીં આવક વધારવા અને રાજ્ય સામે વિપ્લવ,બળવો અને યુધ્ધ કરવા, અને ભારતમાંથી બ્રિટીશ સત્તાને ફેંકી દેવા અને નાશ કરવા માટે, દિલ્હીમાં શસસ્ત્ર સેનાનું ગઠન કર્યું,અને તેમને બ્રિટીશ સરકાર સામે લડવા અને યુધ્ધ કરવા મોકલ્યું.

૪) એટલા માટે કે તેણે, દિલ્હીમાં ૧૬ મે ૧૮૫૭ અને તેની આસપાસ, મહેલનાં પરીસરની આસપાસ,ગુનાહીત કારણોસર ૪૯ વ્યક્તિઓની હત્યા,મુખ્યત્વે યુરોપીયન

અને મિશ્રીત યુરોપીયન મહિલાઓ અને બાળકોની, સહાયતા કરી. અને વધુમાં ૧૦ મે અને ૧ ઓક્ટોબર ૧૮૫૭ વચ્ચે, બળવાખોર સૈનિકો અને અન્યોને,યુરોપીયન અધિકારીઓ,અંગ્રેજ આશ્રીતો,જેમાં મહિલાઓ અને બાળકો પણ સામેલ હતા,ની હત્યા કરવા માટે પ્રોત્સાહન અને મદદ પુરા પાડ્યા.આ કૃત્ય કે તેનો ભાગ,ભારતીય વિધાન પરીષદ અધિનિયમ ૧૮૫૭ ની કલમ ૧૬(XVI) મુજબ ભારે અપરાધ ગણાય છે.

ફ્રેડ જે હેરિયટ,મેજર,
ઉપ જજ એડવોકેટ જનરલ અને સરકારી વકિલ.

હે જગત, મારા પુત્રને

અબ્રાહમ લિંકન

હે જગત, મારા પુત્રને આંગળી ઝાલીને દોરજે;

આજે એણે શાળાએ જવાનો આરંભ કર્યો છે.

અત્યાર સુધી એ પોતાનો રાજા હતો, આજુબાજુનાં આંગણાંનો સરદાર હતો; વળી એની ઈચ્છાઓ સંતોષવા હું હાથવગો હતો.

પણ....હવે બધું બદલાઈ જશે. આજે સવારે એ ઘરનાં પગથિયાં ઊતરશે, હાથ હલાવશે અને મહાન સાહસનો આરંભ કરશે. એ સાહસમાં કદાચ યુધ્ધો, કરુણ ઘટનાઓ અને વેદનાઓનો પણ સમાવેશ હશે.

આ જગતમાં વસવા માટે શ્રધ્ધા, પ્રેમ અને હિંમત જોઇએ. એથી હે જગત, તું તેની કુમળી આંગળી પકડીને દોરજે અને જાણવા જેવું બધું જ શીખવજે. બની શકે તો આ બધા પાઠ મૃદુતાથી શીખવજે.

એણે બધું શીખવું તો પડશે. હું જાણે છું કે દુનિયામાં બધા જ માણસો ન્યાયી નથી હોતા કે સાચા નથી હોતા. પણ એને શીખવજે કે એક બાજુ દુષ્ટ લોકો છે, તો બીજી બાજુ સંત લોકો પણ છે. પ્રપંચી રાજકારણીઓ છે, તો સેવાભાવી સજ્જનો પણ છે, જે જગતની સમતુલા જાળવી રાખે છે; અને દુશ્મનો પણ મિત્રો બને છે ખરા, ભલે તેમાં વાર લાગે.

એને એ પણ શીખવજે કે મહેનતથી કમાયેલો એક ડોલર મફત મળેલા પાંચ ડોલર કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. હાર જીરવવાનું એને શીખવજે, પણ જીતવામાં કેવી મજા છે તે પણ એને શીખવજે. અદેખાઈથી એને અળગો રાખજે, સ્મિતનું મૂલ્ય એને સમજાવજે.

પુસ્તકોની અદભૂત દુનિયાનાં એને દર્શન કરાવજે. આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ, સૂર્યના પ્રકાશમાં ગુંજરાવ કરતી મધમાખીઓ, લીલા ડુંગરા પર ખીલેલાં પુષ્પોનું સનાતન રહસ્ય શોધવા એને થોડોક નિરાંતનો સમય આપજે.

એને શીખવજે કે ચોરી કરીને પાસ થવા કરતાં નાપાસ થવામાં વધારે પ્રતિષ્ઠા છે.

ભલે બીજા બધા એને ખોટો કહે તોપણ એને પોતાના વિચારો પર વિશ્વાસ રાખવાનું શીખવજે. સજ્જન સાથે સજ્જન અને દુર્જન સામે અણમન રહેતાં શીખવજે. સૌનું ભલે એ સાંભળે, પણ જે સાંભળ્યું હોય તે સ્વીકારતાં એને આવડવું જોઈએ.

બીજાઓ જ્યારે પવન પ્રમાણે પીઠ બદલે ત્યારે ટોળાંને અનુસરવાને બદલે એ એકલો પોતાને માર્ગે જઈ શકે એ માટે એને બળ આપજે.

દુખ હોય ત્યારે એને હસવાનું શીખવજે, પણ રડવામાં શરમાવાપણું નથી તે પણ એને કહેજે. મીઠાશથી સાંભળવાનું ને કડવાશથી ન અકળાવાનું એને શીખવજે. આત્મા અને હૃદયનાં દ્વાર એ બંધ ન કરે તે જોજે. ટોળાંની બૂમોથી એ નમી ન પડે અને જે સાચું છે તેને માટે જીવસટોસટની લડાઈ આપતાં એ અચકાય નહીં એમ એને શીખવજે.

હે જગત, આ બધું એને મૃદુતાથી શીખવજે, પણ એને ખોટાં લાડ લડાવીશ નહીં. સુવર્ણ તો અગ્નિમાં તપીને જ શુધ્ધ બને છે.

મારી લાગણી કદાચ તને વધુ પડતી લાગે, મારી માગણી મોટી લાગે તો પણ, હે જગત, તારાથી જે કાંઈ બની શકે એ બધું કરજે, કારણકે એ મારો નાનકડો બહુ મજાનો દીકરો છે.

આપણા મતભેદનું કારણ

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

હું આપ લોકો ને એક નાનકડી કથા સંભળાવું છું. હમણાં જે વિદ્વાન વક્તા મહોદયે પ્રવચન પુર્ણ કર્યું, તેમનાં એ કથન ને આપે સાંભળ્યું કે ' આવો, આપણે એક બીજાને ખરાબ કહેવાનું બંધ કરીએ', અને તેમને એ વાતનું બહુ દુઃખ છે કે લોકોમાં સદાય આટલો મતભેદ કેમ રહે છે. પરંતુ હું સમઝૂં છું કે જે કથા હું સંભળાવવાનો છું, તેનાથી આપ લોકોને આ મતભેદ નું કારણ સ્પષ્ટ સમજાઇ જશે. એક કુવામાં ઘણા વખતથી એક દેડકો રહેતો હતો. તે ત્યાંજ જનમ્યો હતો અને ત્યાંજ તેનું પાલન-પોષણ થયેલું, છતાં પણ તે દેડકો નાનો જ હતો. ધીરે ધીરે આ દેડકો એજ કુવામાં રહેતાં રહેતાં મોટો અને યુવાન થયો. હવે એક દિવસ એક બીજો દેડકો, જે સમુદ્ર માં રહેતો હતો, ત્યાં આવ્યો અને કુવામાં પડી ગયો.

"તું ક્યાંથી આવ્યો છે?"

"હું સમુદ્રમાં થી આવ્યો છું." "સમુદ્ર! ભલા એ કેટલો મોટો છે? શું તે પણ એટલોજ મોટો છે જેટલો મારો કુવો છે?" અને આમ કહેતા કહેતા તેણે કુવાના એક કિનારે થી બીજા કિનારા સુધી છલાંગ મારી. સમુદ્ર વાળા દેડકાએ કહ્યું, "મારા મિત્ર! ભલા, સુમદ્ર ની સરખામણી આ નાનકડા એવા કુવા સાથે કઇ રીતે કરી શકે છે?" ત્યારે એ કુવાવાળા દેડકાએ બીજી છલાંગ મારી અને પુછ્યું, "તો શું તારો સમુદ્ર આવડો મોટો છે?" સમુદ્ર વાળા દેડકાએ કહ્યું, "તું કેવી મુર્ખતાપુર્ણ વાત કરે છે! શું સમુદ્ર ની સરખામણી તારા કુવા સાથે થઇ શકે છે?" હવે તો કુવાવાળા દેડકાએ કહ્યું, "જા, જા! મારા કુવાથી વધીને અન્ય કશું હોયજ ના શકે. સંસાર માં આનાથી મોટું કશુંજ નથી! જુઠાડો? અરે, અરે આને બહાર કાઢી મૂકો" આ જ કઠણાય સદાય રહી છે.

હું હિન્દૂ છું. હું મારા ક્ષુદ્ર કુવામાં બેઠો એમજ સમજું છું કે મારો કુવોજ સંપૂર્ણ સંસાર છે. ઈસાઈ પણ પોતાના ક્ષુદ્ર કુવામાં બેસી એ જ સમજે છે કે આખોય સંસાર તે કુવામાંજ છે. અને મુસલમાન પણ પોતાના ક્ષુદ્ર કુવામાં બેઠો બેઠો તેનેજ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ માને છે. હું

આપ અમેરિકાવાળાઓને ધન્ય કહું છું, કારણકે આપ અમારા લોકોનાં આ નાના નાના સંસારોં ની ક્ષુદ્ર સીમાઓં ને તોડવાનો મહાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો, અને હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં પરમાત્મા આપને આ પ્રયત્નોમાં સહાય કરી આપની મનોકામના પૂર્ણ કરે.

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૧૫ સપ્ટે.૧૮૯૩.

મૃત્યુનું ઓસડ

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

કિસા ગોતમી નામે એક સુંદર યુવતી એક ધનાઢ્ય યુવાનને પરણી હતી અને એનાથી એક સુંદર બાળક જન્મ્યું હતું. બાળક હરતું-ફરતું અને દોડતું થયું, એટલામાં તો બિચારું કાળના મ્હોંમાં ઝડપાઈ ગયું! માતા આ બનાવથી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ અને 'કોઈક આને ઓસડ આપે અને જીવતું કરે' એવી આશાથી બાળકના શબને હાથમાં લઈને એ શેરીએ શેરીએ ભટકી.

રસ્તામાં એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ મળ્યો. એને કરગરીને કહ્યું,"મહારાજ, મારા બાળકને કાંઈક ઓસડ આપો અને જીવતું કરો." ભિક્ષુએ કહ્યું,"બાઈ, આનું ઓસડ મારી પાસે નથી. પણ અમારા એક ગુરુ ગૌતમ બુદ્ધ કરીને છે એમની પાસે જઈશ તો એ કાંઈક આપશે."

કિસા ગોતમી એમની એમ બાળકને લઈ ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગઈ અને કહ્યું,"ભગવન, આપ સમર્થ છો: મારા બાળકને કાંઈક ઔષધ આપીને જીવતું કરો." ગૌતમ બુદ્ધે જવાબ દીધો, "બાઈ, આ બાળકને અહીં સુવાડ અને હું કહું તેવી થોડીક રાઈ લઈ આવ, તો તારું બાળક જીવતું કરું." આ ઉત્તર સાંભળીને બાઈ હરખાઈ અને આશાભરી રાઈ લેવાને જતી હતી ત્યાં બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું, "બાઈ, આવા મંગળ કામને માટે અમંગળ રાઈ ન જોઈએ, માટે એવાને ઘેરથી લાવજે કે જેના ઘરમાં કોઈ સગું વહાલું કદી મરી ગયું ન હોય."

બાઈથી પુત્રના શબનો વિરહ સહન થઈ શકતો ન હતો અને તેથી વિકળ બનેલી એ બાઈ મૃત બાળકને હાથમાં લઈને બુદ્ધ ભગવાને કહી હતી તેવી રાઈ લેવા ચાલી. એક ઘેર ગઈ ત્યાં ઘરવાળાએ કહ્યું, "બાઈ, રાઈ તો છે પણ તું કહે છે તેવી નથી. મારે ઘેર મહિના ઉપર એક જુવાન પુત્ર મરી ગયો છે! માટે લાચાર છું." કિસા ગોતમી બીજે ઘેર ગઈ, ત્રીજે ઘેર ગઈ, એમ સેંકડો ઘેર ભટકી: કોઈક ઠેકાણે છોકરો તો કોઈક ઠેકાણે છોકરી, કોઈક ઠેકાણે ધણી તો કોઈક ઠેકાણે વહુ, કોઈક ઠેકાણે ભાઈ તો કોઈક ઠેકાણે બહેન, કોઈક ઠેકાણે બાપ તો કોઈક ઠેકાણે મા, એમ જ્યાં જ્યાં તપાસ કરી ત્યાં કોઈનું કોઈ મરી ગયેલું જ જાણવામાં આવ્યું.

કિસા ગોતમી ગૌતમ બુદ્ધ પાસે આવી અને સર્વ હકીકત કહી. ગૌતમ બુદ્ધે આ અનુભવનું મર્મ – સ્નેહી ને સંબંધીના મરણ વિના કોઈનું પણ ઘર નથી, જે જન્મ્યું તે મરવાનું જ છે અને પદાર્થ માત્ર નાશવંત છે, એ સિદ્ધાંત – કિસા ગોતમીને સમજાવ્યો.

કિસા ગોતમી સંસાર છોડી ભિક્ષુણી બની ગઈ.

આનંદી કાગડો

[ગિજુભાઈ બધેકા]

એક કાગડો હતો.તે એકવાર રાજાના વાંકમાં આવી ગયો, એટલે રાજાએ તેના માણસોને કહ્યું : ‘જાઓ આ કાગડાને ગામના કૂવાને કાંઠે ગારો છે તેમાં નાખી ખૂંતાડીને મારી નાખો.’

કાગડાને રાજાજીના હુકમ પ્રમાણે ગારામાં નાખવામાં આવ્યો. કાગડાભાઈ તો ગારામાં ખૂંત્યા અને આનંદથી બોલવા લાગ્યા :

‘ગારામાં લપસણું કરતાં શીખીએ છીએ, ભાઈ!
ગારામાં લપસણું કરતાં શીખીએ છીએ.’

રાજા અને તેના માણસો તો નવાઈ પામ્યાં કે આ કાગડો ખૂંતવાથી દુઃખી થવાને બદલે આનંદથી કેમ બોલે છે ? રાજાને ક્રોધ ચડ્યો અને બીજો હુકમ કર્યો : ‘નાખો એને કૂવામાં, એટલે ડૂબીને મરી જાય.’

કાગડાને કૂવામાં નાખ્યો.

કાગડાભાઈ તો કૂવામાં પડ્યા બોલ્યા :

‘કૂવામાં તરતાં શીખીએ, ભાઈ
કૂવામાં તરતાં શીખીએ છીએ.’

રાજા કહે : ‘હવે તો કાગડાને આથી વધારે સખત શિક્ષા કરવી જોઈએ.’

પછી તો કાગડાને કાંટાના એક મોટા જાળામાં નખાવ્યો.

કાગડાભાઈ તો એના એ જ રહ્યા. વળી પાછા આનંદી સૂરે ગાતાં ગાતાં બોલ્યા :

‘કૂણા કાન વીંધાવીએ છીએ, ભાઈ
કૂણા કાન વીંધાવીએ છીએ.’

રાજા કહે : ’કાગડો તો ભારે જબરો ! ગમે તે દુઃખમાં એને થતું જ નથી.ચાલો જોઈએ, હવે સુખ થાય એવે ઠેકાણે નાખવાથી એને દુઃખ થાય છે ?'

પછી કાગડાભાઈને એક તેલની કોઠીમાં નાખ્યા.

કાગડાભાઈ તો એ પણ સવળું જ પડ્યું. ખુશ થઈ એ બોલ્યા :

‘તેલ કાને મૂકીએ છીએ, ભાઈ !
તેલને કાને મૂકીએ છીએ.’

પછી તો રાજાએ કાગડાને ઘીના કુંડલામાં નાખ્યો. એમાં પડ્યો પડ્યો પણ કાગડો તો બોલ્યો :

‘ઘીના લબકા ભરીએ છીએ, ભાઈ !
ઘીના લબકા ભરીએ છીએ. ‘

રાજા તો ખૂબ ખિજાયો કાગડાને ગોળની કોઠીમાં નખાવ્યો.

કાગડાભાઈ તો પાછા મજાથી બોલ્યા :

‘ગોળનાં દડબાં ખાઈ છીએ, ભાઈ !
ગોળનાં દડબાં ખાઈએ છીએ.’

પછી રાજાએ કાગડાને ખોરડાની ઉપર ફેંક્યો, પણ ત્યાં બેઠાં બેઠાં કાગડો કહે :

નળિયા ચાળતા શીખીએ છીએ, ભાઈ !
નળિયા ચાળતા શીખીએ છીએ.'

છેવટે થાકીને રાજા કહે : 'આ કાગડાને આપણે શિક્ષા કરી શકશું નહિ એને મનથી દુઃખ લાગતું નથી માટે એને ઉડાડી મૂકો.' અને પછી કાગડાને ઉડાડી મૂક્યો.

શ્રી રામકૃષ્ણદેવનાં વચનામૃત

- મા જેની સહાયક છે, તેને માયા શું કરી શકે ?

- ઈશ્વરની વાતો સિવાય બીજી વાતો સારી નહિ.

- ભગવાનને ચાહો તો વિવેક-વૈરાગ્ય એની મેળે આવે.

- સ્ત્રીઓને લઈને સાધના કરવાનું શાસ્ત્રોમાં નથી. બહુ જ કઠિન અને પતન મોટે ભાગે થાય. તંત્રોમાં ત્રણ પ્રકારની સાધના કહી છે. વીરભાવે, દાસીભાવે અને માતૃભાવે. દાસીભાવ પણ સારો, વીરભાવની સાધના બહુ જ કઠણ. સંતાનભાવ બહુ શુદ્ધ ભાવ.

- એકલી પંડિતાઈ કે લેક્ચરથી શું વળે, જો વિવેક-વૈરાગ્ય ન આવે તો ? ઈશ્વર સત્ય : બીજું બધું અનિત્ય; ઈશ્વર જ વસ્તુ. બીજું બધું અવસ્તુઃ એનું નામ વિવેક.

- જો હૃદયમંદિરમાં માધવની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઈચ્છા હોય તો માત્ર ભોં ભોં કરીને શંખ ફૂંક્યે શું વળે? પહેલાં ચિત્તશુદ્ધિ. ચિત્તશુદ્ધિ થયે ભગવાન પવિત્ર આસને આવીને બિરાજે. કાનકરડિયાની હગાર પડી હોય તો માધવને લાવી શકાય નહીં. અગિયાર કાનકરડિયાં અને અગિયાર ઈન્દ્રિયો. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન. પ્રથમ માધવની પ્રતિષ્ઠા થાય. ત્યાર પછી મરજી હોય તો વ્યાખ્યાન-લેક્ચર આપો. પ્રથમ ડૂબકી મારો. ડૂબકી મારીને રત્ન કાઢો. ત્યાર પછી બીજું કામ ! કોઈ ડૂબકી મારવા માગે નહિ ! સાધન નહિ. ભજન નહિ. વિવેક-વૈરાગ્ય નહિ. બે ચાર વાત શીખ્યા કે તરત જ આપે લેક્ચર, કરે વ્યાખ્યાન ! લોકોપદેશ કરવો એ કઠણ કામ, ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી જો કોઈ તેમનો આદેશ મેળવે તો લોકોને ઉપદેશ આપી શકે. (અવિદ્યા સ્ત્રી - આંતરિક ભક્તિ હોય તો સહુ વશમાં આવે)

- પણ જેનામાં ઈશ્વર પર અંતરની ભક્તિ હોય, તેને સહુ વશ થાય - રાજા, દુષ્ટ માણસ, સ્ત્રી ! પોતાની આંતરિક ભક્તિ હોય, તો સ્ત્રી પણ ધીરેધીરે ઈશ્વરના માર્ગમાં આવી શકે. પોતે સારો હોય તો ઈશ્વરની ઈચ્છાથી એ પણ સારી થઈ શકે છે.

- ઈશ્વરમાં શુદ્ધ ભક્તિ ન હોય, તો પછી કોઈ ગતિ નહિ. જો કોઈ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરીને સંસારમાં રહે, તો એને કશો ભય નહિ. એકાંત જગામાં વચ્ચે વચ્ચે સાધના કરીને કોઈ જો શુદ્ધ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે, તો પછી સંસારમાં રહે તો કશો ભય નથી.

દરીયા અને નદીની વાત

સમુદ્રે એક દિવસ નદીને કહ્યું, "તું ઘણી બધી વસ્તુઓ તારી સાથે લાવીને ભેટ કરે છે, પરંતુ એ વસ્તુઓથી મને જરાય સંતોષ નથી.

સમુદ્રની આ વાત સાંભળી નદીએ કહ્યું, "આપ શું ઈચ્છો છો? આપને જે જોઈએ તે વસ્તુ હું લાવી આપીશ, ફરમાવો એટલી જ વાર, તમારો હુકમ અને મારું કામ."

"હું જે કહું તે લાવી આપીશ?" સમુદ્રએ પૂછ્યું.

નદીએ કહ્યું, "હા, હા, તમે કહો તો ખરાં, હું તમને ગમે તે લાવી આપીશ."

સમુદ્ર કહે, "મારે વેત્રલતા જોઈએ છે, શું તું એ લાવી આપીશ?"

નદીએ કહ્યું, "શા માટે નહીં? હું મોટા મોટા વૃક્ષોને મારી સાથે લાવી શકું છું તો આ વેત્રલતાની શી વિસાત? હું હમણાં જ લાવી આપું છું."

ત્યાર પછી નદીએ એક પછી એક ભરતીઓ લાવીને વેત્રલતાને ઉખેડવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઘણી મથામણ અને તારાજી પછી પણ તેને સફળતા ન જ મળી.તે અત્યંત નિરાશ થઈને સમુદ્ર પાસે આવી, અને પોતાની અશક્તિ બતાવતા બોલી, "જેનામાં વિનય હોય, નમ્રતાનો સદગુણ હોય તેને નમાવવાની કે ચલિત કરવાની શક્તિ કોઈનામાં નથી. મેં તેને ઝૂકાવવાનો અને મારી ધારામાં ખેંચવાનો ભરપૂર પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ઝૂકી જતી હતી, આટલી બધી નમ્રતાભરી વેત્રલતા પાસે મારું બળ ન ચાલ્યું, એની નમ્રતા સામે મારી પ્રચંડ શક્તિ કામ ન આવી, હું તેની સામે હારી ગઈ. મને ક્ષમા કરજો કે હું તમને આપેલું વચન પાળી ન શકી."

સમુદ્રએ નદીને કહ્યું, "તારો અહંકાર દૂર કરવા જ મેં તને વેત્રલતા લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. જ્યારે ગામડાની કોઈ કન્યા ઘડો લઈને તારા તટ પર પાણી ભરવા આવે છે ત્યારે તે પણ ….. તને નમ્રતાનો પાઠ જ બતાવે છે. જો તે કન્યા ઘડાને હાથમાં લઈને ઉભી

રહે, અને ઘડાને ન નમાવે તો તેમાં પાણી ન ભરાય. પાણી ભરવા પહેલા તેણે પોતે નમવું પડે છે, અને પછી ઘડાને પણ નમાવવો પડે છે. પાત્રતા ગમે તેટલી હોય, નમ્રતા ન હોય તો જ્ઞાન વહેતું રહે પરંતુ આત્મસાત ન જ થાય એ સાવ સીધી સાદી વાત છે.

સમુદ્રની આ શિક્ષા નદીને એવી સચોટ લાગી કે તેણે સમુદ્રને કહ્યું, "આ શીખ આપવા બદલ તમારો આભાર. હું હવે નમ્રતાનો ગુણ શીખી ગઈ છું."

છાપાંને વ્યક્તિત્વ નિષ્ઠાનું

ઝવેરચંદ મેઘાણી

વાચક, તમારું નવું તંત્રીમંડળ પોતાની વિશિષ્ટ સિધ્ધિઓ કે સાધનાઓની પિછાન કરાવવા માંગતું નથી. લોકસેવા એણે કરી નથી. ઊંડા જીવનપ્રશ્નો એણે વલોવ્યા નથી. પ્રજાજીવનની એકેએક દિશાઓમાં ઘૂમી વળવાના એને ઘમંડ નથી. ક્રાંતિની જ્યોતને એણે ઉપાસી નથી.

આજ ને આજ, અત્યારે ને અત્યારે, અમારા શબ્દોના હથોડાને આઘાતે સમાજનું પરિવર્તન આવી જવું જોઈએ, ને ન આવે તો સમાજ નાલાયક છે. એવી વિચારસરણી સેવનારા મહાન પુનર્વિધાયકો આંહી નથી આવ્યા. ફૂટી ચૂકેલી આતશબાજીના ઉકરડા વાળવાનું કામ લઈને આવે છે માટીના માનવો. એમની પણ ખામીઓ છે ને ખૂબીઓ છે.

‘ફૂલછાબ’ ની વિશિષ્ટ ફરજ છે કાઠીયાવાડના લોકપ્રશ્નોને અવલોકી આગળ કરવાની. કાઠીયાવાડના સંસ્કારજીવનમાં રંગ પૂરવાનો. નવું તંત્રીમંડળ એ કરવાનો ઉદ્યમ સેવશે.

એક કે બે વ્યક્તિઓની મહિમાનો પડછાયો બનવાની કોઈ પણ છાપાંને જરૂર નથી. છાપાંને વ્યક્તિત્વ હોય છે, વિચારોનું, સંસ્કારોનું, નિષ્ઠાનું, એ વ્યક્તિત્વને હયાતિ પુરવાર કરવા નોખાં ફાંફા મારવાનાં ન હોય. છાપાંનું સાહિત્ય એ વ્યક્તિત્વનું રૂપ હોય છે એટલેજ વાચક ફૂલછાબના શબ્દદેહમાં જો તને તારું મનમાન્યું વ્યક્તિત્વ ન જડે તો તે શોધવા તું તંત્રીમંડળની એક કે વધું વ્યક્તિની વિભૂતિથી ન દોરવાતો.

બીજું જોતા રહેજો નવા તંત્રીઓનું વલણ. સમાચારપત્ર ચલાવતા હોઈને સમાચાર બેશક પીરસશે પણ સૌ સારા સમાચાર આપવાના રહી જાય તેને ભોગે પણ એક ખોટા સમાચાર ન છાપી મારવાની નીતી એ સાચવશે. સત્યનો ભોગ દેનારી નાની મોટી સનસનાટીઓ ફેલાવવાથી, હાલતાં ને ચાલતાં માત્ર ગંદવાડો ખુલ્લો પાડવાથી લોકહિત સધાતું હોવાની વાત અમને માન્ય નથી.

વારસામાં મળેલી અનેકવિધ વિટંબણાઓની વચ્ચેથી પોતાની નવી પિછાન આપનાર આ હાથ, વાચક, તારા હાથ જોડે મૈત્રીનો મિલાપ યાચે છે

ધર્મ ભારતની મુખ્ય જરૂરીયાત નથી

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

ઈસાઇઓ એ સાચી આલોચના સાંભળવા માટે સદાય તૈયાર રહેવું જોઇએ, અને મને વિશ્વાસ છે કે જો હું આપ લોકોની થોડી આલોચના કરૂં, તો આપ માઠું નહીં લગાડો. આપ ઈસાઈ લોકો જે મૂર્તિપૂજકો ના આત્માના ઉદ્ધાર કરવા માટે આપના ધર્મપ્રચારકો ને મોકલવા એટલા ઉત્સુક રહો છો, તેમના શરીરો ને ભૂખથી મરવાથી બચાવવા માટે કેમ કશું કરતા નથી? ભારતવર્ષમાં જ્યારે ભયાનક દુષ્કાળ પડ્યો હતો, ત્યારે હજારો અને લાખો હિન્દૂ ભૂખથી પીડાઇને માર્યા ગયા; પણ આપ ઈસાઇયોએ તેનાં માટે કશું કર્યું નહીં. આપ લોકો આખાયે હિન્દુસ્તાનમાં ગિરજાઘરો બનાવો છો; પણ પૂર્વનો મુખ્ય અભાવ ધર્મ નથી, તેમની પાસે ધર્મ પુરતો છે. બળી રહેલાં હિન્દુસ્તાન ના લાખો દુઃખાર્ત ભૂખ્યા લોકો સુકાયેલાં ગળેથી અન્ન માટે ચિસો પાડી રહ્યા છે. તે આપણી પાસે અન્ન માગે છે, અને આપણે તેમને આપીએ છીએ પથ્થર! ભૂખ્યાજનોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવો તે તેમનું અપમાન સમાન છે, ભૂખ્યાને તત્વજ્ઞાન શિખવવું તે તેનું અપમાન કરવા જેવું છે. ભારતવર્ષ માં જો કોઈ પુરોહિત દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ધર્મ નો ઉપદેશ કરે, તો તેને જાતિબહાર કરી દેવામાં આવશે અને લોકો તેના પર થુંકશે. હું અહીંયા મારા દરિદ્ર ભાઈઓ માટે સહાયતા માંગવા આવ્યો હતો, પણ હું એ પૂરી રીતે સમજી ગયો છું કે મૂર્તિપૂજકો માટે ઈસાઈ-ધર્મીઓ પાસેથી, અને વિશેષ તો તેમનાંજ દેશ માં, સહાયતા પ્રાપ્ત કરવી કેટલું મુશ્કેલ છે.

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૨૦ સપ્ટે.૧૮૯૩.

સુખ યાત્રામાં છે, મંઝિલમાં નહીં !

અબ્રાહમ લિંકન

ઘણા લોકોને મન સુખ એટલે કોઈ નિર્દિષ્ટ મંઝિલ છે! કેમ જાણે હજુ હવે, ભવિષ્યમાં આવનારી એ ચીજ છે. કશુંક જાણે બનવાનું છે. આવા અભાગી લોકો માટે કેમ જાણે મેઘધનુષ્યના છેવાડે સોનાનું પાત્ર રખાયું ન હોય! આ લોકો મેઘધનુષ્યની શોધમાં જીવન આખું ખર્ચી કાઢે છે. માણસ જે રીતે પોતાના પડછાયા પાછળ ભટકતો રહે અને કશું હાંસલ ન કરી શકે. કારણ એ જે શોધે છે, તે તો એની ભીતર જ વસે છે.

જેણે પોતાની સાચી ઓળખ મેળવી હોય તે જ માણસ સુખી છે. એ માણસ સુખી છે જે પરમાત્માને જાણે છે. સુખી એ છે જેનામાં ઉન્નત અને ઉમદા આકાંક્ષાઓ છે! જગતમાં જે વધુને વધુ ઉંચે ચઢતો જાય છે, તે જ છે સાચો સુખી. જે આ જગતને વધારે રહેવાલાયક બનાવી જાણે છે તે સુખી છે. જેના કામ, જેની દિનચર્યા, જેની તમામ પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ પ્રેમ છે. જે પ્રેમતત્વને ચાહે છે, જિંદગીને ચાહે છે, તે સુખી છે. જે સ્વયં સુખી છે, તે જ સાચો સુખી છે.

સુખ પ્રત્યેક દિનમાં છે, આ ક્ષણમાં વસે છે. સુખ મંઝિલમાં નહીં, યાત્રામાં છે.

સુખ એ મનની એક સ્થિતિ છે, આપણી આસપાસના ભૌતિક પદાર્થોમાં એ શોધ્યું નહીં જડે. સંપત્તિ – પ્રતિષ્ઠા કે પદમાં સુખ છે જ નહિં. જે લોકો જરૂર કરતાં વધારે ધન ભેગું કરવા આખી જિન્દગી કાઢી નાંખે છે, તેઓ ભ્રમિત અને હતાશ માણસો છે. એમને જ્યારે સમજાય છે કે જીવનમાં પૈસો સુખનું કણ પણ ખરીદી નહીં શકે, ત્યારે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે!

અત્યારે આપણી પાસે જે કાંઈ છે તેના વિષે સંતોષ અને કદરદાનીનો ઉદગાર એ જ સુખ છે. સુખ વર્તમાનમાં છે, સુખ પ્રત્યેક ક્ષણમાં છે. પ્રત્યેક નવું પરોઢ નવા ઉજ્જવળ દિવસની જાહેરાત કરે છે, જેમાં આપણે પ્રેમ, સંતોષ, ઉલ્લાસ અને નિઃસ્વાર્થ સેવાની આપ-લે કરી શકીએ.

સારા ભાષાંતરના ગુણ

સારા ભાષાંતરમાં નીચેના ગુણ હોવા જોઈએ :

- એ જાણે સ્વભાષામાં જ વિચારાયું અને લખાયું છે તેવું સહજ અને સરળ હોવુ જોઈએ. જે ભાષામાંથી ઉતારાયું હોયતે ભાષાના રૂઢીપ્રયોગો અને શબ્દોના વિશેષ અર્થો ન જાણનાર એને સમજી ન શકે એવું તે ન હોવું જોઈએ.
- ભાષાંતરકારે જાણે મૂળ પુસ્તકને પી જઈને તથા પચાવીને એને ફરીથી સ્વભાષામાં ઉપજાવ્યું હોય તેવી કૃતિ લાગવી જોઇએ.
- આથી સ્વતંત્ર પુસ્તક કરતા ભાષાંતર કરવાનું કામ હંમેશા સહેલુ નથી હોતું. મૂળ લેખક સાથે જે પૂરેપૂરો સમભાવી અને એકરસ થઈ શકે નહીં અને તેના મનોગતને પકડી લે નહીં, તેણે તેનું ભાષાંતર ન કરવું જોઈએ.
- ભાષાંતર કરવામાં જુદી જુદી જાતનો વિવેક રાખવો જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકોનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવું આવશ્યક ગણાય, કેટલાંકનો માત્ર સાર આપી દેવો બસ ગણાય તો કેટલાંક પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સ્વ સમાજને સમજાય એ રીતે વેશાંતર કરીને જ આપવાં જોઈએ. કેટલાંક પુસ્તકો તે ભાષાના ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં પોતાનો સમાજ અતિશય જુદા પ્રકારનો હોવાથી તેના ભાષાંતરની સ્વભાષામાં જરૂર જ ન હોય; અને કેટલાંક પુસ્તકોના અક્ષરશઃ ભાષાંતર ઉપરાંત સારરૂપ ભાષાંતરની પણ જરૂર ગણાય.

આભાર પ્રવચન

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

અંતિમ અધિવેશન માં પ્રવચન

વિશ્વધર્મ મહાસભા એક મૂર્તિમાનતથ્ય સિદ્ધ થઇ ગઇ છે અને દયાળુ પ્રભુએ તે લોકોની સહાયતા કરી છે, તથા તેમના મહાન નિઃસ્વાર્થ શ્રમ ને સફળતા થી વિભૂષિત કરેલ છે, જેમણે આનું આયોજન કર્યું.

એ મહાનુભાવો ને મારા ધન્યવાદ છે, જેમનાં વિશાળ હૃદય તથા સત્યને પ્રતિ અનુરાગે પહેલા આ અદ્ભુત સ્વપ્ન જોયું અને પછી તેને કાર્યરુપ માં પરિવર્તિત કર્યું. એ ઉદાર ભાવનાને મારા ધન્યવાદ, જેનાથી આ સભામંચ અભિષીત થતો રહ્યો છે. આ પ્રબુદ્ધ શ્રોતાજનોને મારા ધન્યવાદ જેમણે મારા પર અસીમ કૃપા રાખી છે, અને જેમણે મત-મતાન્તરોની મનોમલિનતાને હળવો કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેક વિચાર ને આવકાર્યો છે. આ સમસુરતા માં અમુક બેસુરા સ્વર પણ વચ્ચે વચ્ચે સંભળાયા છે. તેમને મારા વિશેષ ધન્યવાદ, કારણકે તેમણે પોતાના સ્વરવૈવિધ્યથી આ સમરસતાને વધુ મધુર બનાવેલ છે.

વિશ્વ ધર્મસભા શિકાગો-૨૭ સપ્ટે.૧૮૯૩
સ્વામી વિવેકાનંદ

બોધકથા:આ સર્વ તારું જ છે

પંજાબમાં એક સમયે શીખોના ગુરુ નાનક થઈ ગયાં. તેઓ બાલયાવસ્થાથી જ ઈશ્વરમય બની ગયા હતા. તેઓ નાના હતા ત્યારે તેમનાં માતા પિતાએ તેમને ખેતરની સંભાળા રાખવા મોકલતાં. તેઓ ખેતરે જઈ નિરાંતે પ્રભુનું સ્મરણ કરતાં. એક વખત તેઓ ખેતરમાં ચારે બાજુ ફરતા હતાં , તેવામાં તેમની નજર તેમણે જોયું કે તેમણે જોઈને પંખીઓ ખેતરમાંથી ઊડી જતાં હતાં. તેમને ઊડી જતાં જોઈને તેમને ખૂબા દુઃખ થયું. તેઓ મનમાં વિચારવા લાગ્યાં કે આ પંખીઓ પણ પરમાત્માના જ છે. આ ખેતર પણ પરમાત્માનું જ છે. અને તેઓ ગાવા લાગ્યાં;

રામ કી ચિડિયા ઔર રામકા ખેત

ખા લે ચિડીયા ભર ભર કે પેટ

મૌકા સમય પછી નાનકા મોટાં થયાં અને તેમના પિતાએ તેમણે દુકાનમાં બેસાડયા. એકા સમયે તેમની દુકાને સાધુઓ કશું લેવા તેમની દુકાને આવ્યાં. અને તેઓ ગણતરી અકરવા લાગ્યા. એકા , દો, તીન અને અનુક્રમે બારા, તેરા, તેરા, તેરા, તેરા. ત્યાર બાદ તેઓ તેરા" "તેરા" એમાં જ બોલતાં રહ્યાં. "તેરા" અર્થાત "તમારું", "તમારું". તેરા કહેતાં જ તેમણે મનમાં વિચાર્યું કે, " હે ઈશ્વર ! આ સર્વ તારું જ છે." અને તે રટાણ કરતાં જ ભક્તિમાં લીના થઈ ગયાં.

એમાં નવાઈ શી ?

નરહરિ પરીખ

આપણે,
જેઓ ગરીબ લોકોની સેવા કરવાનો દાવો કરીએ છીએ,
તેમણે વિચારવાનું છે કે
કેમ એ લોકો તોફાની ચળવળ કરનારાઓ પાસે દોડી જાય છે ?
તેમનાં હિતને નામે જે હડતાલો તેમની મરજી વિરુદ્ધ
થોડા ગુંડાઓ દ્વારા પડાવવામાં આવે છે,
તેને વશ ન થવા જેટલું બળ
આપણે કેમ તેમનામાં પેદા કરી શકતા નથી ?
આપણે વિચારીએ કે આપણામાંથી કેટલા
સમાજના છેક નીચલા થરના
કચડાયેલા લોકો પાસે પહોંચ્યા છીએ ?
તેમનાં દુઃખો ટાળવામાં આપણામાંથી કેટલા
તેમને મદદગાર થયા છીએ ?
ઉપલા થરના લોકો આ લોકોની મહેનતનો ગેરવાજબી લાભ ઉઠાવે છે,
તેમને ચૂસે છે, તેમનું અપમાન કરે છે,
ને એ લોકોને ઊંચે આવવા દેતા જ નથી.
પણ ઉપલા થરના લોકોને આ હકીકત કહેવાની
આપણી હિંમત ચાલતી નથી.
આપણા પર તેઓ નારાજ થશે, અને તેથી આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં
ધનથી તેમનો જે સહકાર મળતો હોય છે તે બંધ થશે,
એવો ડર આપણા દિલ ઉપર સવારી કરે છે.
પછી દલિત વર્ગ
તોફાનોને જ ક્રાંતિનું હાર્દ માનવાવાળા લોકોના હાથમાં જઈ પડે,
એમાં નવાઈ શી ?

બોધકથા:બિરબલની ચતુરાઈ

એક વખત અકબરે પોતાના દરબારીઓની પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે જમીના પર એક લીટી દોરી અને દરબારીઓને કહ્યું કે, ' આ લીટીને અડક્યા વિના આને ટૂંકી કરો' દરબારીઓ તો તેને ઉપરથી કે નીકેથી ભૂંસીને નાની કરવા લાગ્યા. પણ અકબરે કહ્યું એમ નહિ ચાલે, આ લીટીન કાટ લગાડ્યા વિના જ ટૂંકી કરવાની છે.' સહુ દરબારીઓ ગભરાઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યાં કે, ' આ તો અસંભવ છે' છેવટે અકબરે બિરબલ તરફ જોયું.બિરબલ પોતાના આસના પરથી ઉઠ્યો. તે અકબરની દોરેલી લ્કીટી પાસે આવ્યો અને તેની બાજુમાં એકા લાંબી લીટી દોરી દીધી અને અકબરને કહ્યું કે, ' જુઓ આપની લીટી ટૂંકી થઈ ગઈ.' બાદશાહ અને સભાજનો બિરબલની વાહા વાહા કરવા લાગ્યા.

આવીજ રીતે આપણે આપણાં હરીફને ટૂંકા દેખાડવા માટે તેના કરેલા કાર્યને ભૂંસી કે કાપી નાકહવા કરતાં આપણાં કાર્યને એટલું મોટું કે મહાન દેખાડવું જોઈએ કે જેથી હરીફનું કાર્ય આપોઆપ અલ્પ દેખાય.

વ્યાકરણ/છંદ/ઝુલણા

છંદ : ઝુલણા

અક્ષર : ૧૯

બંધારણ : સ - જ - જ - ભ - ર - સ - લ

યતિ :

ઉદાહરણ :

સ	જ	જ	ભ	ર	સ	લ
શ જ જી	ભ રે સ	લુ ણી સ	દા શુ ભ	વા ક્ય માં	હિ મિઠા	શ

ઉદાહરણ

શજ જીભરે સલુણીસદા, શુભ વાક્ય માંહિ મિઠાશ
ઝુલતું જ બાળક ઝૂલણાતણું, હર્ખિ હોય હુલાશ;
નર નારિ ધારિ વિચારિને, વલિ શારિ શારિ કહેજ,
શુણિને રંકને રાય તે, દિલ રાજિ રાજો રહેજ.

સંદર્ભ

ગુજરાતી પિંગળ : દલપતરામ : પૃષ્ઠ ૪૧

સુભાષિતોઃઉ

1. ઉનાળે કેરી ને આમળા ભલા, શિયાળે સુંઠ, તેલ ભલા,
   ચોમાસે અજમો-લસણ ભલા, ત્રિફલા જાણી જો બારે માસ

2. ઉનાળો જોગીનો, શિયાળો ભોગીનો, ચોમાસુ રોગીનું,
   મિતાહારી આચાર સંહિતા જે પાળે દર્દ ના લે કોઈનું

3. ઉત્તમ સૌથી આબરૂ, સજ્જન કેરો સાથ,
   લજ્જા ગઈ જો લાખની, ફરી ન આવે હાથ.

આદર્શ બાલમંદિર

બાળકોની કેળવણીનો વિષય સહેલામાં સહેલો હોવો જોઈએ પરંતુ તે કઠણમાં કઠણ થઈ ગયો જણાય છે, અથવા કરી મૂકવામાં આવ્યો છે. અનુભવ તો એમ શીખવે છે કે બાળકો આપણી ઈચ્છા-અનિચ્છાએ પણ કંઈક, સારી કે ખરાબ કેળવણી પામી રહ્યાં છે. આ વાક્ય ઘણા વાંચનારને વિચિત્ર લાગશે પણ બાળક કોને કહીએ, કેળવણી એટલે શું, અને બાળકેળવણી કોણ આપી શકે એ વિચારી લઈએ તો કદાચ ઉપરના વાક્યમાં કંઈ નવાઈ જવું ન લાગે. બાળક એટલે દસ વર્ષની અંદરનાં છોકરા-છોકરીઓ અથવા એવી ઉંમરનાં લાગતાં બાળકો.

કેળવણી એટલે અક્ષરજ્ઞાન નહીં. અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીનું સાધન માત્ર છે. કેળવણી એટલે મન સુદ્ધાં બાળકની બધી ઈન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરતાં બાળક જાણે તે. એટલે કે બાળક પોતાના હાથ, પગ ઈત્યાદિ કર્મેન્દ્રિયોનો અને નાક, કાન ઈત્યાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ખરો ઉપયોગ જાણે. હાથ વતી ચોરવું નહીં જોઈએ, માખીઓ નહીં મારવી જોઈએ, પોતાના ભેરુને કે નાના ભાઈબહેનને ન મારવાં જોઈએ એવું જ્ઞાન

જે બાળક પામે છે તેની કેળવણીનો આરંભ થઈ ચૂક્યો. જે બાળક પોતાનું શરીર, પોતાના દાંત, જીભ, નાક, કાન, આંખ, માથું, નખ ઈત્યાદિ સાફ રાખવાની આવશ્યકતા સમજે છે અને રાખે છે તેણે કેળવણીનો આરંભ કર્યો છે એમ કહી શકાય. જે બાળક ખાતાંપીતાં અડપલાં કરતું નથી, એકાંતમાં કે સમાજમાં ખાવાપીવાની ક્રિયાઓ રીતસર કરે છે, રીતસર બેસી શકે છે અને શુદ્ધઅશુદ્ધ ખોરાકનો ભેદ જાણી શુદ્ધની પસંદગી કરે છે, અકરાંતિયાપણે ખાતું નથી, જે જુએ તે માગતું નથી, ન મળે તોયે શાંત રહે છે, એ બાળકે કેળવણીમાં સારી પ્રગતિ કરી છે. જે બાળકના ઉચ્ચાર શુદ્ધ છે, જે પોતાની આસપાસ રહેલા પ્રદેશનાં ઈતિહાસ-ભૂગોળ તે શબ્દોનું નામ જાણ્યા વિના આપણને બતાવી શકે છે, જેને દેશ શું એનું ભાન થયું છે એણે પણ કેળવણીને માર્ગે ઠીક મજલ કરી છે. જે બાળક સાચજૂઠનો, સારાસારનો ભેદ જાણી શકે છે અને સારું અને સાચું પસંદ કરે છે, નઠારાનો અને જૂઠાનો ત્યાગ કરે છે એ બાળકે કેળવણીમાં બહુ સારી પ્રગતિ કરી છે.

આ વસ્તુને હવે લંબાવવાની જરૂર રહેતી નથી. બીજા રંગો વાંચનાર પોતાની મેળે પૂરી શકે છે. માત્ર એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. આમાં ક્યાંયે અક્ષરજ્ઞાનની કે લિપિજ્ઞાનની

આવશ્યકતા નહીં જોવામાં આવે. બાળકોને લિપિજ્ઞાનમાં રોકવાં એ તેમનાં મન ઉપર અને તેમની બીજી ઈન્દ્રિયો ઉપર દબાણ મૂકવા બરોબર છે, તેમની આંખનો અને તેમના હાથનો દુરુપયોગ કર્યા બરોબર છે. ખરી કેળવણી પામેલું બાળક અક્ષરજ્ઞાન યોગ્ય સમયે સહેજે મેળવી શકે અને તે રસપૂર્વક પામે. આજે બાળકોને એ જ્ઞાન બોજારૂપ થઈ પડે છે. આગળ વધવાના સારામાં સારા કાળનો નકામો ક્ષેપ થાય છે, અને અંતે તેઓ સુંદર અક્ષર કઢવાને બદલે માખીના ટાંગા જેવા અક્ષર કાઢે છે. તે ઘણું ન વાંચવાનું વાંચે છે અને વાંચે છે તે પણ ઘણી વેળા ખોટી રીતે વાંચે છે. આને કેળવણી કહેવી એ કેળવણીની ઉપર અત્યાચાર કર્યા બરોબર છે. બાળક અક્ષરજ્ઞાન પામે તેના પહેલાં તેને પ્રાથમિક કેળવણી મળી જવી જોઈએ. આમ કરવાથી આ ગરીબ મુલકમાં અનેક વાચનમાળા અને બાલપોથીના ખર્ચમાંથી અને ઘણા અનર્થમાંથી બચી જવાય. બાળપોથી હોવી જ જોઈએ તો તે શિક્ષકોને સારુ જ હોય, મારી વ્યાખ્યાનાં બાળકોને સારુ કદી નહીં. જો આપણે ચાલુ પ્રવાહમાં ન તણાઈ રહ્યા હોઈએ તો આ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ લાગવી જોઈએ.

આગળ આલેખેલી કેળવણી બાળક ઘરમાં જ પામી શકે અને માતાની જ મારફતે. એટલે જેવી તેવી કેળવણી તો બાળકો માતાની પાસેથી પામે છે. જો આજે આપણાં ઘર છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે, માબાપ બાળકો પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયાં છે તો બાળકની કેળવણી જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી એવા સંજોગોમાં અપાવી જોઈએ કે જ્યાં બાળકોને કુટુંબના જેવું જ વાતાવરણ મળે. આ ધર્મ માતા જ બજાવી શકે, તેથી બાળકેળવણી સ્ત્રીના જ હાથમાં હોવી જોઈએ. જે પ્રેમ અને ધીરજ સ્ત્રી બતાવી શકે એ સામાન્ય રીતે આજ લગી પુરુષ નથી બતાવી શક્યો. આ બધું સાચું હોય તો બાળકેળવણીનો પ્રશ્ન ઉકેલતાં સહેજે સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન આપણી સામે ખડો થાય છે અને જ્યાં લગી સાચી કેળવણી આપવા લાયક માતા તૈયાર નથી થતી ત્યાં લગી બાળકો સેંકડો નિશાળોમાં જવા છતાં કેળવણી વિનાનાં જ રહે છે એમ કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો.

હવે હું બાળકેળવણીની કંઈક રૂપરેખા દોરી લઉં. ધારો કે એક માતારૂપી સ્ત્રીના હાથમાં પાંચ બાળકો આવ્યાં છે. આ બાળકોને નથી બોલવાનું કે નથી ચાલવાનું ભાન; નાકમાંથી લીંટ વહે છે તે હાથ વતી લૂછીને પગ ઉપર કે પોતાનાં કપડાં ઉપર લગાડે છે; આંખમાં ચીપડા છે; કાન

અને નખમાં મેલ ભર્યો છે' બેસવાનું કહેતાં પગ પસારીને બેસે છે; બોલે છે તો ફૂલખરણી ઝરે છે; 'શું'નો 'હું' કહે છે અને 'હું' ને બદલે 'અમે'નો ઉપયોગ કરે છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-દક્ષિણનું તેમને ભાન નથી. શરીરે મેલા ડગલા પહેર્યા છે. ખીસું હોય તો તેમાં કંઈક મેલી મીઠાઈ ભરેલી છે, એ વખતોવખત કાઢીને ચાવ્યા કરે છે, તેમાંથી થોડું કંઈ જમીન ઉપર વેરે છે અને ચીકણા હાથને વધારે ચીકણા કર્યે જાય છે. આ પાંચ બાળકોને સંભાળનારી સ્ત્રીના મનમાં માતાની ભાવના પેદા થાય તો જ તે તેમને શીખવી શકશે. પહેલો પાઠ તેમને ઢંગમાં લાવવાનો જ હશે. માતા તેમને પ્રેમથી નવરાવશે, કેટલાક દહાડા સુધી તો તેમની સાથે માત્ર વિનોદ જ કરશે, અને અનેક રીતે જેમ આજ લગી માતાઓએ કર્યું છે એમ, જેમ કૌશલ્યાએ બાળરામના પ્રત્યે કર્યું તેમ, માતા બાળકોને પોતાના પ્રેમપાશમાં બાંધશે અને જેમ નચાવવા માગે તેમ નાચતાં બાળકોને શીખવી દેશે. આટલી ચીજ માતાએ ન મેળવી હોય ત્યાં સુધી વછૂટી ગયેલાં વાછરડાંની પાછળ બેબાકળી થઈને જેમ ગાય આમતેમ દોડ્યા કરે છે તેમ આ માતા પેલાં પાંચ બાળકોની પાછળ ટળવળ્યા કરશે. જ્યાં લગી એ બાળકો સહેજે સાફ થતાં નથી; તેમનાં દાંત, કાન, હાથ, પગ જોઈએ

તેવાં નથી થતાં, તેમનાં ગંધાતાં કપડાં જ્યાં સુધી બદલાયાં નથી, અને જ્યાં સુધી 'હું'નો 'શું' નથી થયો, ત્યાં સુધી તે જંપ વાળીને બેસવાની નથી.

આટલો કાબૂ મેળવ્યા પછી માતા બાળકને પહેલો પાઠ રામનામનો આપશે. તે રામને કોઈ રામ કહેશે, કોઈ રહેમાન કહેશે. જેનો જે ધર્મ હોય તે. વસ્તુ એક જ હોય. ધર્મ પછી અર્થ તો હશે જ, તેની માતા અંકગણિતનો આરંભ કરશે. બાળકોને પોતે જ્યાં રહેતાં હોય તે જગ્યાનું ભાન હોવું જ જોઈએ તેથી તે તેમની આસપાસનાં નદીનાળાં, ટેકરા, મકાનો બતાવશે, ને તેમ કરતાં દિશાનું ભાન તો કરાવી જ દેશે. અને બાળકોની ખાતર તે પોતાના વિષયનું જ્ઞાન વધારશે. આ કલ્પનામાં ઈતિહાસ અને ભૂગોળ નોખા વિષય કદી ન હોય. બંનેનું જ્ઞાન વાર્તા રૂપે જ અપાય. આટલેથી માતાને સંતોષ તો ન જ થાય. હિંદુ માતા બાળકોને સંસ્કૃતનો ધ્વનિ બચપણથી જ સંભળાવે તેથી તેમને ઈશ્વરસ્તુતિના શ્લોકો મોઢે કરાવે ને બાળકની જીભ શુદ્ધ ઉચ્ચારણને સારુ વાળે. રાષ્ટ્રપ્રેમી માતા હિંદીનું જ્ઞાન તો આપે જ. તેથી બાળકની સાથે તે હિંદીમાં વાત કરે, હિંદી પુસ્તકોમાંથી કંઈ વાંચી સંભળાવે ને બાળકોને દ્વિભાષી બનાવે. બાળકને તે અક્ષરનું જ્ઞાન હમણાં નહીં

આપે પણ તેના હાથમાં પીંછી તો મૂકે. તે ભૂમિતિની આકૃતિઓ કઢાવે, સીધી લીટી, વર્તુળ વગેરે કઢાવે. જે બાળકો ફૂલ ન કાઢી આપે, અથવા લોટાનું ચિત્ર ન કરી આપે કે ત્રિકોણ ન કાઢી આપે તે કેળવણી પામેલ છે એમ માતા માને જ નહીં. અને સંગીત વિના તો બાળકોને તે ન જ રાખે. બાળકો મધુર સ્વરથી, એકસાથે રાષ્ટ્રગીતો, ભજનો વગેરે ન ગાઈ શકે તે સહન જ ન કરે. તેમને તાલબદ્ધ ગાતાં શીખવે, ભલી થાય તો તેમના હાથમાં એકતારો મૂકે, તેમને ઝાંઝ આપે, ડાંડિયા-રાસ શીખવે. તેમનાં શરીર કસવા સારુ તેમને કસરત કરાવે, દોડાવે, કુદાવે અને બાળકોને સેવાભાવ શીખવવો છે ને હુન્નર પણ શીખવવો છે તેથી તે તેમને કાલાં વીણવા, ફોલવા, પીંજવા ને કાંતવાની ક્રિયાઓ શીખવે ને બાળકો રોજ રમતાં ઓછામાં ઓછો અરધો કલાક કાંતી નાખે.

આ ક્રમમાં હાલ આપણને જે પાઠ્યપુસ્તકો મળે છે તેમાંનાં ઘણાં નકામાં છે. દરેક માતાને પોતાનો પ્રેમ નવાં પુસ્તકો આપી દેશે. કેમ કે ગામેગામ નવાં ઈતિહાસ-ભૂગોળ હશે, અંકગણિતના દાખલા પણ નવા જ રચાય. ભાવનાવાળી માતા રોજ તૈયાર થઈને શીખવે ને પોતાની

નોંધપોથીમાંથી નવી વાતો, નવા દાખલા વગેરે રચે ને બાળકોને શીખવે.

આ પાઠ્યક્રમને વધારે લંબાવવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. આમાંથી દરેક ત્રણ માસનો ક્રમ ઘડી શકાય. કેમ કે બાળકો જુદા જુદા વાતાવરણમાં ઊછરેલાં હોય છે તેથી આપણી પાસે એક જ ક્રમ હોઈ ન શકે. પ્રસંગે પ્રસંગે મળેલાં બાળકોને જોઈને જ ક્રમ ઘડી શકાય. કેટલીક વેળા તો બાળકો ઊલટું શીખી આવ્યાં હોય તેમને તે ભુલાવવું પડે. છ-સાત વર્ષનું બાળક જેવા-તેવા અક્ષર કાઢી જાણતું હોય, અથવા તેને 'મા ભૂ પા' વાંચવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય તો તેની પાસે ભુલાવે. બાળક વાંચીને જ્ઞાન મેળવે એ ભ્રમ તેના મનમાંથી ન નીકળે ત્યાં સુધી આગળ વધે નહીં. અક્ષરજ્ઞાન જેણે જિંદગીભરમાં ન મેળવ્યું હોય તે વિદ્વાન બની શકે એ સહેજે કલ્પનામાં આવી શકે તેવું છે.

આ લેખમાં મેં ક્યાંયે 'શિક્ષિકા' શબ્દનો ઉપયોગ નથી કર્યો. શિક્ષિકા તો માતા છે. જે માતાનું સ્થાન ન લઈ શકે તે શિક્ષિકા થાય જ નહીં. બાળક કેળવણી લે છે એવું બાળકને લાગવું ન જોઈએ. જે બાળકની માતાની આંખ ફર્યા જ કરે છે તે બાળક ચોવીસે કલાક કેળવણી જ લઈ રહેલ છે.

નિશાળમાં છ કલાક બેસી આવનાર બાળક કંઈ જ કેળવણી ન લેતું હોય. આ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલ જીવનમાં સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ કદાચ ન મળી શકે. પુરુષો મારફતે જ બાળશિક્ષણ હાલ સંભવે એમ ભલે હોય. તો પુરુષ શિક્ષકે માતાનું મહાપદ મેળવવું પડશે ને છેવટે તો માતાએ તૈયાર થવું પડશે. પણ જો મારી કલ્પના યોગ્ય હોય તો ગમે તે માતા, જેને પ્રેમ છે તે થોડી મદદથી તૈયાર થઈ શકે છે. અને પોતાને તૈયાર કરતી વખતે તે બાળકોને પણ તૈયાર કરી શકે છે.